

De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava.

Sedan gammalt har man i forskningen ägnat stor uppmärksamhet åt planerna på turkisk och tatarisk undsättning under Karl XII:s ryska fälttåg. Särskilt gäller detta det avgörande slutskedet, tiden före Poltavaslaget. I senare arbeten har även en rad uppgifter framkommit om de kontakter med turkar och tatarer, som knutits under fälttågen i Polen. I båda fallen råder stor osäkerhet i frågan hur långt dessa förbindelser gått. De har dock ännu ej gjorts till föremål för någon egentlig undersökning. Intresset har i stället koncentrerats till den följande tiden, den turkiska perioden i Karl XII:s historia¹.

En undersökning av de tidiga svensk-turkiska förbindelserna möter vissa svårigheter av källmässig art. Det turkiska källmaterialet har visserligen i stor utsträckning blivit tillgängligt i översättning — i tryck eller handskrift — men är för detta tidsavsnitt föga givande. Det magra officiella brevmaterialet kan i viss utsträckning kompletteras med hjälp av den samtida Rasjids krönika². En annan möjlighet till komplettering erbjuder diplomatrapporterna från Konstantinopel. Det svenska källmaterialet åter är endast för den polska fälttågs-

¹ Senast har denna period behandlats av E. Tengberg, *Från Poltava till Bender. En studie i Karl XII:s turkiska politik 1709—1713*, samt av A. N. Kurat i ett 1943 på turkiska utkommet arbete, som sedan 1953 föreligger i maskinskriven tysk översättning med titeln *Der Aufenthalt Karls XII. in der Türkei und das damalige Osmanische Reich*. Översättningen, till vilken sidhänvisningarna i det följande hänför sig, är deponerad i bl. a. LUB.

² Krönikan föreligger för tiden 1703—14 i handskriften svensk översättning av Johannes Kolmodin i Johannes Kolmodins efterlämnade papper, UUB. Jfr S. A. Nilsson, *Rasjids krönika*, KFÅ 1954, s. 64 ff.

tiden mera fullständigt bevarat. Det är dessutom starkt influerat av den propaganda, som bedrevs av det svenska fältkansliet, en omständighet som alltför litet beaktats i tidigare forskning.

1. Kontakterna under de polska fälttågen.

Den 4 juli år 1700 slöts i Konstantinopel ett stillestånd på 30 år mellan Ryssland och Turkiet. Villkoren var desamma som preliminärt hade avtalats i Karlowitz två år tidigare: Ryssland fritogs från den årliga tributen till tatar khanen och fick behålla den erövrade fästningen Azov vid nedre Don. Däremot måste det ge avkall på kravet att vinna tillträde till Svarta havet. Utloppet från Azovska sjön spärrades fortfarande av de turkiska fästningarna på Kertschhalvön.

Förhandlingarna hade i sitt slutskede påskyndats av tsar Peter, som nu stod i begrepp att inskrida i det nordiska kriget. Den 17 augusti utfärdades krigsförklaringen mot Sverige, som under en lång följd av år blev Rysslands huvudfiende. Den lättnad som detta medförde för det försvagade Turkiet blev dock endast temporär. När Karl XII efter slaget vid Narva vände sig mot Polen, fick tsar Peter andrum och möjlighet att fullfölja expansionen söderut. En rad fästningsbyggen igångsattes i de omstridda gränstrakterna vid Dnjepr och Don. I varven vid nedre Don företogs betydande flottrustningar, och i Konstantinopel sökte den ryske ambassadören utverka tillträde till Svarta havet för den ryska flottan. Samtidigt gjorde sig en rysk infiltration märkbar bland Balkanfolken¹.

Närmast utsatta för det ryska hotet var turkarnas vasaller, tatarerna på Krim, som vid flera tillfällen sökte förmå sultanen gripa till motåtgärder. Från turkiskt håll framfördes också skarpa protester mot de ryska gränskränkningarna, bl. a. genom en år 1703 avfärdad beskickning till Moskva². Man lät

¹ För de turkisk-ryska relationerna efter stilleståndet se allmänt A. N. Kurat, Prutfälttåget och Prutfreden 1711, KFÅ 1939, s. 98 ff., samt Översättningen, s. 62 ff.

² Brev härom i referat i K. V. Zetterstéen, Johannes Kolmodins turkiska kvarlåtenskap, KFÅ 1937, s. 75 f.

även förstärka fästningarna på Krim och vid Svarta havet¹. Men i övrigt förhöll sig Turkiet avvaktande. År 1702 lät man avsätta den regerande khanen, Devlet Gerai, som genom en revolt sökt framprovocera krig med Ryssland². Nästa år kom den statsvälvning, som förde Ahmed III på tronen och som följdes av militärrevolter och täta storvesirsskiften. Först sedan den kraftfulle Çorlulu Ali år 1706 blivit storvesir, stabiliserades förhållandena i det turkiska väldet.

Mot denna bakgrund har vi att se de tidiga svensk-turkiska kontakterna.

Den i och för sig naturliga tanken på ett samgående mellan Rysslands båda fiender, Sverige och Turkiet, fick sina första uttryck redan kort efter slaget vid Narva. Från det svenska fältkansliet utsändes brev och relationer om segern, som man betecknande nog visade sig angelägen att sprida även till Turkiet. Eftersom Sverige där inte höll någon beskickning, skulle engelsk förmedling anlitas. Enligt det svenska sändebudet i London skulle det »bringa god verkan, därest Ottomaniske Porten och Krimtatarerne hade om allt sådant en noga efterrättelse»³.

Från den närmast följande tiden föreligger vissa uppgifter, som i detta sammanhang är av intresse. I sin Carl XII:s historia avtrycker Jöran Nordberg ett brev från år 1701, där sultanen lyckönskar Karl XII till segern vid Narva och säger sig vid första lägenhet skola avfärda ett sändebud⁴. Josias Cederhielm uppger i sin försvarsskrift från 1727, att

¹ En rad brev härom utfärdades under åren 1703—07, refererade i KFÅ 1937, s. 74 ff.

² Jfr Kurat, Översättningen, s. 64 f. Inför Karl XII:s sändebud, Sven Lagerberg, har Devlet Gerai i mars 1710 givit sin version av dessa händelser. Han gav då bl. a. uttryck för sin ovilja mot Yusuf pascha i Bender, som han tillskrev en väsentlig andel i sina olyckor. Swen Lagerbergs dagbok under vistelsen hos Tatar-Chan Dowlet Ghery 1710—1711, utg. av Magnus Lagerberg, s. 14 f. Jfr även Lagerbergs rapport till Karl XII av 3/4 1710, Tatarica, RA.

³ J. Rosén, Den svenska utrikespolitikens historia II:1 1697—1721, s. 25, 197. Uttalandet i brev från Leijoncrona till K. M:t 21/1 1701, Anglica, RA.

⁴ J. A. Nordberg, Konung Carl XII:s historia 1, s. 139 f., Tengberg, s. 5.

han år 1702 föreslagit, att man skulle sända en beskickning till Konstantinopel »att där och genom underhandling med Crimska Han bringa någon diversion till väga mot fienderna». Han hade även förhört sig med kanslikollegium i saken. Kungen fann dock åtgärden obehövlig¹. I Rasjids krönika slutligen meddelas, att Karl XII på sultan Mustafa II:s tid (1695—1703) hade begärt få skicka ett sändebud till Konstantinopel².

Enligt dessa uppgifter skulle man alltså både på turkiskt och svenskt håll haft planer på närmare diplomatiska förbindelser — enligt Rasjid skulle Karl XII t. o. m. gjort en direkt framställning härom. Uppgifternas källvärde är dock rätt diskutabelt. Hos Rasjid är notisen om Karl XII:s hänvändelse infogad i ett egenartat sammanhang³. Än mera egenartat är det sultanens brev, som Nordberg återger.

Brevet föreligger i avskrifter på tyska⁴. En av dem har insänts till det svenska högkvarteret av sändebudet i Hannover, C. G. von Friesendorff, som meddelar följande: »Eljest finnes här en avskrift på tyska utav ett brev, som turkiske kejsaren skall hava tillskrivit Eders Kongl. Maj:tt såsom en gratulation över segern vid Narva, och lyder som underdånigst hosfogade avskrift utvisar. Det berättas att extra ordinarie Envoyén Herr Leijoncloo skall hava det communicerat vid det danske hovet. Man haver mig tillfrågat, om det ock vore sannfärdigt, det jag ej förvisso kunnat säga, men väl att det vore troligt, emedan ävenväl konung Carl Gustaf glorvördigst uti åminnelse

¹ G. Carlquist, Om och ur Josias Cederhielms papper, KFÅ 1915, s. 89.

² Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 85. Jfr W. Björkman, Die Schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800, Festschrift Georg Jacob, s. 13, Tengberg, s. 5.

³ Jfr nedan s. 125 f.

⁴ Två avskrifter ingår i Sultanens och storvesirens brev till Kungl. Maj:tt 1629—1859, Turcica, RA, en tredje är bilagd Friesendorffs brev till K. M:t, jfr not 1 s. 117. Brevets rubrik lyder: »Dess Türkischen Keysers Congratulation an Ihro Königl. May:tt von Schweden wegen dess grossen Narwischen Sieges 1700 befochten, in Teutsch übersetzt». Dateringen är »Constantinopel den 6. febr. 5650».

med sine progresser å de orterne haver givit anledning till någon correspondence med det Turkiske hovet»¹.

Den tvekan Friesendorff här lägger i dagen är väl motiverad. Brevets innehåll ligger helt i linje med den svenska propagandan: sultanen vänder sig mot Sveriges trolösa grannar och fiender, han gör utfall både mot Ryssland och mot konungarna av Polen och Danmark, och han talar om fördraget i Oliva, som den svenske kungen falskeligen beskyllts för att ha överträtt. Lika egenartad är stiliseringen, som avviker från den i turkiska skrivelser brukade². På detta brev kan intet byggas. I den form det föreligger är det att betrakta som ett svenskt propagandaalster.

Under dessa omständigheter kan vi endast konstatera, att man på svenskt håll efter Narvaslaget haft planer på närmare kontakt med Turkiet och möjligen också, som Cederhielm uppger, diskuterat avsändandet av en beskickning till Konstantinopel. Man har dessutom i propagandasyfte spritt ett brev från sultanen av svenskt fabrikat.

Under fälttågen i Polen fick planerna på samverkan med Turkiet nya pådrivare i de polska magnaterna, vilka sedan gammalt hade förbindelser med turkar och tatarer³. Om de kontakter, som nu knöts, möter åtskilliga uppgifter, spridda i litteraturen.

På hösten 1703 tog de mot August II oppositionella fältherrarna Hieronymus Lubomirski och Adam Sienawski kontakt med svenskarna och föreslog en gemensam svensk-polsk

¹ Friesendorff till K. M:t 7/9 1701, Envoyén C. G. von Friesendorffs brev till K. M:t, Germanica D VI, RA.

² Som exempel kan ingressen anföras: »Wir Sultan Bassa jetziger Türkischer Keyser, Stathalter und Hüter des Grabes Christi etc. grüssen König Carl den XII:ten von Gottes gnaden der Schweden, Gothen und Wenden König etc. hiermit freundlich». Jfr hälsningsformlerna i de sultanbrev, som tryckts i A. Refik's uppsats, Karl Järnhuvud i Turkiet, *Le monde oriental* 1922, s. 1 ff.

³ Om dessa förbindelser se allmänt K. G. Hildebrand, *En relation om Mazepa våren 1707*, KFÅ 1935, s. 164, dens., *Polen 1704—1709*. Kring Józef Feldmans »Polska w dobie wielkiej wojny północnej», KFÅ 1936, s. 156 f.

offensiv mot ryssarna. Härför trodde de sig även kunna räkna på tatarernas stöd¹. Under våren 1704 stod Lubomirski i nära kontakt med tatararkhanen, Selim Gerai, och kunde i april meddela de svenska förhandlarna i Warschawa, Horn, Wachschlager och Palmenberg, att han fått upprepade försäkringar om khanens villighet att göra en diversion mot ryssarna. I juli tillställde han dem ett brev, som han erhållit från kha-nen, och anknöt till detta vittgående planer på att genom kha-nen utverka Turkiets deltagande i kriget mot Ryssland. Konung Stanislaus var införstådd med dessa planer och skulle enligt Lubomirski skicka ombud till Krim och till Konstan-tinopel². Några månader senare framkom Sienawski med lik-nande projekt; i ett brev till Piper erbjöd han sig att genom ett turkiskt sändebud, som passerade Polen, söka förmå tur-kar och tatarer till krig mot Ryssland³.

Enligt Herlitz och senare författare är det mot denna bakgrund man har att se Karl XII:s omdiskuterade fälttåg mot Rödryssland på hösten 1704: avsikten skulle bl. a. ha varit att göra intryck på de tilltänkta bundsförvanterna⁴. Frågan är dock om den svenska politiken verkligen tagit så starka intryck av de många polska projekten. Redan på våren 1704 hade visserligen Olof Hermelin i en propagandaskrift förkunnat, att turkarna stod beredda till angrepp på Ryssland, och han hade i sin brevväxling med Samuel Barck diskuterat frågan om tatarernas anslutning⁵. Kungen själv ställde sig däremot avvaktande, när han i juli i ett brev till förhandlarna i Warschawa tog ställning till Lubomirskis meddelanden: »vad eljest anbelangar det föreslagne förbundet med turken och

¹ N. Herlitz, *Från Thorn till Altranstädt. Studier över Carl XII:s poli-tik 1703—1706*, I, s. 94 f.

² Herlitz, s. 262 f.

³ Nordberg I, s. 538, Herlitz, s. 268 f.

⁴ Herlitz, s. 262 ff. Jfr även O. Haintz, *König Karl XII. von Schweden* 1, s. 111, S. Backman, *Karl XII:s polska detronisationspolitik*, KFÅ 1947, s. 120 ff.

⁵ Propagandaskriften, som riktar sig mot tsar Peter, är refererad av S. Olsson, *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman*, s. 295 ff. Jfr vidare Barck till Hermelin 7/5 1704, *Bref från Samuel Barck till Olof Hermelin 1702—1708*, 1, s. 172.

tatarkan, så lämne Vi det uti konungens skön och behag och kunne så mycket mindre vara däremot, som både han och andra av polackerna hålla dessas hjälp emot ryssen mycket nyttig»¹.

I själva verket hade man på svensk sida inte mycket att hålla sig till utöver Lubomirskis och Sienawskis många meddelanden. Det brev från khanen av den 23 juni, som Lubomirski överlämnat, gav inga egentliga utfästelser. Khanen uttryckte sin sympati för den polska republiken och förklarade, att han i anledning av Lubomirskis brev avfärdat ett sändebud till sultanen, efter vars återkomst han skulle lämna närmare besked². Det framgick m. a. o., att khanen intet kunde företaga på egen hand utan att frågans lösning måste sökas i Konstantinopel. Det är då så mycket mera påfallande, att Karl XII inte ansåg sig böra ta några egna initiativ utan hänsköt saken till Stanislaus.

Om några åtgärder från Stanislaus sida är dock intet känt. Däremot visar några brev, att August II vid samma tid kommit Lubomirskis stämplingar på spåren och satt sig i rörelse för att utöva påtryckning i Konstantinopel. Han hade tidigare fått motta en turkisk beskickning med notifikation om Ahmed III:s tronbestigning. I brev till sultanen och storvesiren av den 3 augusti 1704 (n. st.) betygar han sin tillfredsställelse härmed och försäkrar dem om sin fredsvilja men protesterar samtidigt mot tatar khanens stämplingar med hans upproriska undersåtar, varom han fått kännedom genom uppsnappade brev från Lubomirski³.

Även under år 1705 möter en rad uppgifter om planer på turkisk och tatarisk anslutning. I april rapporterade Hermelin till Palmquist i Haag, att den nyligen till Stanislaus övergångne vojvoden av Kiew, Josef Potocki, skulle ha förmått

¹ Citerat efter Herlitz, s. 263, not 6.

² Brevet tryckt hos Nordberg 1, s. 539, ehuru där felaktigt angivet såsom ställt till Sienawski.

³ Breven är refererade i KFÅ 1937, s. 77 samt i utdrag citerade av J. Feldman, Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709, s. 66, not 1.

tatarerna att ansluta sig till den svenska sidan¹. Senare under året förhandlade Rakoczi och de upproriska i Ungern med Karl XII. Härvid kom tanken på turkisk undsättning upp och ledde bl. a. till avfärdandet av ett ungerskt ombud till Konstantinopel. På svenskt håll utnyttjades ryktena härom till att avskräcka den tyske kejsaren från att som planerat motta ryska hjälptrupper: en sådan åtgärd skulle, förklarade det svenska sändebudet i Wien, framkalla en turkisk krigsförklaring². Den 1 december kunde Hermelin, som deltagit i förhandlingarna, meddela Barck: »Ifrån Ungern har jag haft brev som lova att turken skall gå löst på ryssen. Några villkor vore därvid, som H:s M:t väl har kunnat bevilja. Jag får se vad svar jag får befallning att skriva»³. Om svaret har vi endast osäkra uppgifter i en depesch från det franska ombudet vid den svenska armén, Grofey, som av Hermelin skulle fått i uppdrag att till ungrarna förmedla kungens bifall⁴.

Säkerligen är det mot denna bakgrund vi har att se den nya demarch, som August II vid samma tid gjorde i Konstantinopel. I ett brev till sultanen av den 30 december 1705 (n.st.) betygade han ånyo sin tillfredsställelse över den turkiske ambassadörens budskap och meddelade att han nu sänt en av sina förtroendemän, Franciscus Springer, för att försäkra sultanen om sin önskan att vidmakthålla freden och att förhindra övergrepp från sina undersåtar. Han anhöll att detta hans budskap även skulle delgivas khanen av Krim och vojvoden av Moldau⁵. Till samma ämne återvände han i ett brev till storvesiren från april 1706, som framkallade ett välvilligt svar från densamme⁶.

Även från franskt håll gjordes vid samma tid sonderingar i Konstantinopel. Den ständigt fronderande Sienawski hade i slutet av år 1705 inför franska diplomater röjt sitt missnöje

¹ S. Backman, *Från Rawicz till Fraustadt. Studier i det stora nordiska krigets diplomati 1704—1706*, s. 136, not 98.

² Backman, s. 342 f.

³ Citerat efter Olsson, s. 387, not 28.

⁴ Jfr Olsson, s. 469 f.

⁵ Brevet refererat i KFÅ 1937, s. 78 f.

⁶ Breven refererade i KFÅ 1937, s. 93.

med August II och sökt förmå fransmännen att verka för ett turkiskt krigsdeltagande på svensk sida. Ur fransk synpunkt skulle en dylik aktion medföra åtskilliga fördelar¹. I ett brev till den franske ambassadören i Polen av den 24 december 1705 försäkrade också Ludvig XIV, att han på allt sätt skulle befrämja denna sak. Han framhöll att rapporter från Konstantinopel kommit honom att tro, att sultanen för att få slut på de ständiga konspirationerna ville sysselsätta sina trupper i ett krig mot Ryssland. Han hade dock ännu ej funnit några tecken på att ett dylikt krig skulle vara förestående. Han tillade: »La foiblesse des turcs est si grande je ne puis repondre de ce quilz feront»².

Vi får här en betydligt mera realistisk bedömning av läget än den som framkommer i nyss återgivna uttalanden. Uppenbarligen har det även i detta fall endast rört sig om lösa förhoppningar.

De många planer på turkiskt och tatariskt krigsdeltagande, som möter under den polska fälttågstiden, synes alla återgå på kretsarna kring Stanislaus och den ungerske upprorsledaren Rakozci. Alla bär de den prägel av lösa projekt, som miljön i och för sig gör naturlig. Planerna har emellertid haft sina förespråkare inom det svenska fältkansliet — härom vittnar bl. a. Hermelins brev. Talet om turkisk och tatarisk anslutning har också — naturligt nog — utnyttjats i den svenska propagandan och även framkallat demarcher i Konstantinopel från August II:s sida.

Karl XII själv synes däremot inte ha tillmätt dessa planer någon betydelse. Hans inställning sammanfattas rätt väl i det uttalande från 1704, där han hänskjuter hela saken till konung Stanislaus. Inte heller kan det visas, att man på turkiskt håll fäst något avseende vid de många projekten. Så länge den svenska krigsinsatsen främst gällde Polen och August II, fanns det knappast heller några förutsättningar för

¹ Backman, s. 378 ff.

² Brevet citerat efter Backman, s. 379, not 28.

att förmå det försvagade Turkiet till deltagande i kriget mot Ryssland.

2. 1707 års turkiska beskickning.

I slutet av augusti 1706 överskred Karl XII med sin armé den schlesiska gränsen och ryckte in i Sachsen. Angreppet tvang August II till uppgörelse; i freden i Altranstädt samma höst måste han avsäga sig sin polska kungavärdighet. Av de ursprungliga fienderna återstod nu endast tsar Peter, vars arméer under tiden hade invaderat Polen och tvungit Stanislaus att ta sin tillflykt till Sachsen. I augusti 1707 bröt Karl XII upp från Sachsen och inledde det avgörande fälttåget mot Ryssland. I november samma år, då den svenska armén befann sig i norra Polen, anlände ett turkiskt sändebud till Stanislaus, som uppehöll sig i närheten av det svenska högkvarteret i Wienitz. Efter några dagar inställde sig sändebudet hos Piper, som jämte fältkansliet hade sitt kvarter i Brest. Han företedde där ett brev till Karl XII, utställt av seraskieren av Silistrien, Yusuf pascha.

De förhandlingar som sedan vidtog blev upprinnelsen till de senare svensk-turkiska förbindelserna. Sitt intresse har de emellertid också ur annan synpunkt: genom det sätt på vilket de utnyttjades i den svenska propagandan. Uppgifter om dem föreligger i två av varandra oberoende källor, Rasjids krönika och Nordbergs Carl XII:s historia. Båda återgår på kanslimaterial, turkiskt och svenskt. Det svenska materialet är till huvudsaklig del bevarat. I litteraturen har dessa källor aldrig sammanställts; de sporadiska uppgifter, som möter om den turkiska beskickningen, återgår på endera av de båda källgrupperna ¹.

¹ På Nordberg bygger sålunda E. Carlson (Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset 8, s. 113 f.). På Rasjid bygger J. W. Zinkeisen (Geschichte des osmanischen Reiches in Europa 5, s. 378 f.), A. Refik (Baltadjy Mehemed Pascha och Peter den store 1711—1911, KFÅ 1919, s. 96 ff.), J. Kolmodin (Före Pultava. Det stora nordiska kriget från turkisk horisont, Sv. Dagbl. 27/6 1925, Pultavaslaget inför turkarna, Sv. Dagbl. 2/1 1926) samt W. Björkman (Die Schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800, Festschrift Georg Jacob, s. 13).

Alltsedan Nordberg har man satt den turkiska beskickningen i samband med en tidigare sondering av Stanislaus. I april 1707 sände han en delegation under Samuel Gurski med brev till sultanen och storvesiren, i vilka han tillkännagav sin tronbestigning. Den 20 juli anlände Gurski till Konstantinopel och avreste därifrån den 1 oktober, förmodligen medförande sultanens och storvesirens välvilligt hållna svarsbrev, daterade någon av dagarna kring månadsskiftet augusti-september. Enligt Nordberg, som i övrigt inte har några närmare uppgifter om denna beskickning, skulle Gurski på hemresan haft det turkiska sändebudet i följe¹.

Initiativet skulle alltså ligga på Stanislaus sida. Sera-skierens brev till Karl XII är emellertid enligt bevarade avskrifter daterat Bender den 18 juli². Två dagar senare anlände Stanislaus delegation till Konstantinopel³. Beslutet om att avfärda den turkiska beskickningen måste alltså ha fattats före Gurskis ankomst och oberoende av dennes förhandlingar i Konstantinopel. Möjligt är däremot, att dessa föranlett ett uppskov med beskickningens avresa⁴.

Mot denna bakgrund blir vissa uppgifter av von Müllern, Karl XII:s kanslichef under Bendertiden, av intresse. Bland hans koncept finns ett memorial, som den svenske ministern i Konstantinopel, Neugebauer, skulle inge till sultanen, tydligen under våren 1710⁵. von Müllern redogör här för de

¹ Breven refererade i KFÅ 1937, s. 81 f. Se i övrigt Nordberg 1, s. 832 f., Kolmodin, Före Pultava, Sv. Dagbl. 27/6 1925, Kurat, Översättningen, s. 78 f. samt Tengberg, s. 6 f.

² Avskrifterna, en på tyska och två på svenska, i Sultanens och storvesirens brev till Kungl. Maj:t 1629—1859, Turcica, RA. Den tyska avskriften anger även den turkiska dateringen, den 27 Rebiülâhir 1119, som felaktigt omräknats till den 30 juli. Rätt datum är 28 juli n.st. och 18 juli enligt sv.st.

³ Enligt en rapport från det holländska sändebudet Colyer av 5/9 1707 anlände Stanislaus beskickning den 30 juli (n.st.) till Konstantinopel, Colyers sekreta brev från Turkiet, Arthur Stille, Excerpter ur svenska och utländska arkiv, vol. 4, LUB.

⁴ Härför talar Nordbergs uppgift, att det turkiska sändebudet medföljt Samuel Gurski på dennes hemresa, Nordberg 1, s. 833.

⁵ Konceptet, vars slutark och datering saknas, är inbundet bland juli månads koncept för år 1709, von Müllerns koncept, Kanslitjänstemäns koncept

tidigare svensk-turkiska förbindelserna och berättar bl. a., att vojvoden av Kiew, d. v. s. Josef Potocki, genom en jude hade fått motta ett brev från Yusuf pascha i Bender. Denne hade framhållit, »dass die durchl. Pforte gesinnet wäre mit beyden grossmächtigen Königen von Schweden und Pohlen gute Freundschaft zu pflegen und den mit Pohlen gemachten Frieden zu unterhalten, wie auch dass die durchl. Pforte sich von ihnen gleichmässigen freundlichen Willen vermuthen wollte». De båda konungarna hade då låtit vojvoden i en svarsskrivelse förklara deras vänskap för Porten. »Nicht lang hernach», fortsätter von Müllern, »ist ein gewisser Mehemed aga von ermelten Jussuf Pascha abgesandt zu beiden durchleuchtigsten Königen nach Wignitz in Pohlen gekommen».

För uppgifternas trovärdighet talar det sammanhang, i vilket de framkommer. De ger en annan bakgrund till den turkiska beskickningens utsändande. Den har föregåtts av en sondering av Yusuf pascha, betecknande nog förmedlad av en av de polacker, som tidigare figurerat i liknande sammanhang.

Varför har den turkiska regeringen tagit detta steg och vad har den åsyftat? Tvenne brev ger upplysningar härom: den instruktion från storvesiren, som enligt Rasjid ligger bakom beskickningens utfärdande, och det brev som seraskieren lät tillstålla Karl XII.

Rasjid nämner i sin krönika intet om någon tidigare sondering från vare sig polskt eller turkiskt håll. Han berättar, att seraskieren av Silistrien i början av Çorlulu Alis storvesirat (från maj 1706) hade rapporterat om ryssarnas många gränskränkningar. Han hade då fått motta en skrivelse från storvesiren, enligt vilken man f. n. ej kunde förklara Ryssland krig. I nuvarande läge framstod konungen av Sverige »som den moskovitiske tsarens dödsfiende». Han hade redan

och mottagna handlingar, RA. Innehållet visar dock, att konceptet måste ligga senare; bl. a. uppges att Neugebauer fått karaktär av extraordinarie envoyé, vilket skedde först i september 1709. Förmodligen är det fråga om det memorial, som Neugebauer överlämnade i april 1710. Om detta se Tengberg, s. 59.

under förre sultanens tid anhållit att få skicka ett sändebud till Konstantinopel. Genom att nu uppfylla denna hans anhållan skulle man »höja hans anseende bland de kristna regenterna» och på så sätt »ha lyckats arrangera någonting, som borde kunna bidra till att bryta moskoviternas makt». Seraskieren skulle därför, »dock så att han gäve sig utseende av att handla på eget initiativ utan order från sin regering», taga kontakt med konungen av Sverige och söka göra honom till det »Höga Imperiets» vän¹.

Seraskierens brev till Karl XII föreligger nu endast i avskrift. Nordberg har tryckt det efter någon av de svenska avskrifterna. Det finns emellertid också en avskrift på tyska, till vilken de svenska förhåller sig som en synnerligen fri översättning. Den tyska texten står tydligen originalet närmast. Den ger också brevet en annan innebörd².

Enligt denna text meddelar seraskieren redan i brevets början, att han talar på sultanens vägnar och på hans order. Han säger sig ha skickat »diesen plenipontiarium aga» till konung Stanislaus och då även velat begagna tillfället att försäkra konungen av Sverige om Portens vänskap. Han hoppas, »dass die Freundschaft, welche wir dir anbieten Eur. May:tt angenehm sein werde, und damit wir vernehmen mögen wie angenehm sie dir sei, verhoffen wir ein Schreiben zurück, worumb wir auch anhalten». Ytterligare heter det: »Im fall man sollte von uns eine andere Sache fordern, so bleiben sie alles was er darauff antworten wirdt, glauben, weil er nicht meinert, sondern von des höchsten wegen redet»³.

¹ Jfr Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 84 f.

² Avskrifterna, två på svenska och en på tyska, ingår i Sultanens och storvesirens brev till Kungl. Maj:t 1629—1859, RA. Jfr Nordberg 1, s. 833. De svenska avskrifterna saknar den tyska textens långa inledning, där seraskieren i översvallande vändningar hälsar Karl XII. Endast den tyska texten har turkisk datering: den 27 Rebiülâhir 1119. Ett av de språkliga skäl, som talar för att den tyska texten står det turkiska originalet närmast, är att kungen oftast tilltalas direkt i andra personen singularis, medan de svenska avskrifterna genomgående använder Ed. Kongl. Maj:t.

³ I Nordbergs på de svenska avskrifterna återgående text har denna mening följande lydelse: »Denne aga haver däremot befallning, att uti allt för-

Seraskieren går här väsentligt längre än vad storvesiren enligt Rasjid skulle ha föreskrivit. På sultanens vägnar erbjuder han Karl XII Turkiets vänskap och uppfordrar honom att framställa ytterligare förslag, till vilka sändebudet säges vara bemyndigad att ta ställning. Brevet har karaktären av ett kreditiv och förutsätter en fullmakt för sändebudet.

Uppenbart är att detta brev har vitsord framför den egenartade instruktion från storvesiren, som återges i Rasjids krönika och som till sin utformning är påtagligt influerad av Rasjids nationalistiska betraktelsesätt¹. Bakom Rasjids färgläggning skymtar dock de avgörande motiven till det turkiska initiativet: trycket från Ryssland och den omständigheten att Karl XII äntligen stod i begrepp att rikta en avgörande stöt mot den gemensamme fienden.

Om de förhandlingar, som fördes i det svenska fältkansliet efter den turkiska beskickningens ankomst, föreligger utförliga uppgifter i de två redan nämnda källorna, Rasjids krönika och Nordbergs Carl XII:s historia.

Efter att ha skildrat sändebudets ankomst till Brest och återgivit seraskierens brev berättar Nordberg, att Karl XII tvekade att motta en beskickning av en »particulier» men till sist lät bevilja audiens. Det turkiska sändebudet skulle sedan vid flera tillfällen ha uppsökt kansliet, där man märkte att han hade andra ärenden, som han ännu inte ville rycka fram med. Småningom framförde han tanken på direkta handelsförbindelser mellan de båda länderna och utlovade turkiskt beskydd mot barbareskerna. Till sist »började han äntligen tala om närmare vänskap och frågade: Om det vore Hans Maj:ts fulla allvar att taga sig Kon. Stanislaus an, och

nimma Ed. Kongl. Maj:ts mening, och vad som åstundas må av den Durchl. Porten att bekväma sig efter Ed. Kongl. Maj:ts vilja», Nordberg 1, s. 833. Innebörden är här förvanskad.

¹ Uppgifterna om att Karl XII tidigare skulle ha begärt få skicka ett sändebud till Konstantinopel och att man genom att nu bevilja denna hans anhållan skulle höja hans anseende bland de kristna monarkerna ger Rasjid en möjlighet att bemantra det faktum, att turkarna tagit initiativet till diplomatiska förbindelser.

om det skulle vara Hans Maj:t angenämt, att Sultan tillika hulpe Kon. Stanislaus emot dess fiender?» För att icke bryta freden med Ryssland skulle de trupper, som sultanen sände i fält, endast räknas som hjälptrupper.

Sedan kungen övervägt dessa olika förslag, fick sändebudet med sig hem en skrivelse från Piper till seraskieren i Bender med en bilagd skriftlig förklaring. Under återopande av sändebudets framställningar förklaras här, enligt Nordbergs referat, att kungen accepterade den erbjudna vänskapen och ville överlägga om de föreslagna handelsförbindelserna, om man blott blev försäkrad emot sjörövarna. Kungen sade sig också vilja skicka ett sändebud till Konstantinopel. Beträffande hjälpen till Stanislaus hette det: »Emedan Hans Maj:t förbundit sig att försvara honom och hans rike emot alla fiender, så kunde Hans Maj:t icke utan behaga allt vad Sultan ville göra till Kon. Stanislai tjänst»¹.

I sin motsvarande framställning utgår Rasjid från storvesirens instruktion och berättar sedan om det turkiska sändebudets färd till Karl XII — något brev från seraskieren känner han inte till. Han låter sändebudet i ett dramatiskt samtal förhandla med kungen själv och refererar därefter innehållet i det brev sändebudet medförde på hemresan².

Frånsett det fantastiskt utbroderade samtalet med Karl XII överensstämmer Rasjids framställning med Nordbergs beträffande de frågor, som diskuterades och berördes i den svenska svarsskrivelsen. Det rör sig i båda fallen om handeln mellan de båda länderna, skydd mot barbareskerna, upptagande av diplomatiska förbindelser och slutligen frågan om turkisk hjälp till Stanislaus. Om denna heter det i hans referat av det svenska brevet, att Karl XII begärde »få militäriskt understöd till att tvinga de polacker, som voro anhängare av nalkyran (o: August den Starke) och moskoviterna, till underkastelse under den polske konungen Stanislav och till att utdriva moskoviterna ur Polen».

På grundval av dessa båda källor kan vi till en början

¹ Nordberg 1, s. 833 ff.

² Jfr Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 86.

konstatera, att förhandlingarna inte bara rört sig om handeln och diplomatiska förbindelser¹. Man har dessutom, i en eller annan form, diskuterat en militär aktion från Turkiet, dock inte på Karl XII:s utan på Stanislaus sida.

Vad sedan avvikelserna mellan de båda källorna beträffar, ligger det i och för sig närmast till hands att tillmäta Nordberg vitsord. Sådant det svenska svarsbrevet föreligger i hans referat, förutsätter det turkiska initiativ i de olika frågorna. Rasjid åter har till skillnad från Nordberg en benägenhet att fritt omgestalta det material han använt. Här är det uppenbart tillrättalagt så, att svenskarna genomgående framstår som supplikanter inför det »Höga Imperiet»². Frågan är emellertid, om turkarna verkligen erbjudit sig ställa trupper till Stanislaus disposition. I det svenska svarsbrevet säges i denna punkt endast, att kungen lät sig behaga »allt vad Sultan ville göra till Kon. Stanislai tjänst». Det rör sig här om den fråga, som för båda parter måste ha framstått som den viktigaste, frågan om Turkiet på ett eller annat sätt skulle militärt inskrida.

Bakom Nordbergs framställning ligger seraskierens brev och det svenska svarsbrevet. Därutöver måste han ha haft tillgång till kanslimaterial i annan form, möjligen via det nu förlorade diarium, som förts av Olof Hermelin³. I varje fall återfinnes de uppgifter Nordberg lämnar om förhandlingarna i Brest nära nog samtliga i en rad brev från medlemmar av det svenska fältkansliet, främst från Hermelin. I detta sammanhang intresserar närmast de uppgifter, som möter om ett militärt inskridande från Turkiets sida.

Den 29 november lämnar Hermelin i tvenne brev vissa uppgifter om det turkiska sändebudets förehavanden. Inför general Lewenhaupt i Riga meddelar han, att sändebudet gjorde »stora betygelser om Sultans åstundan att underhålla vänskap med H. M:t», varför man borde »kunna skaffa tzaren

¹ Så enligt E. Carlson, s. 113 och Tengberg, s. 7.

² Jfr Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 82 ff.

³ Om Hermelins diarium se senast Olsson, s. 572 ff.

en ny syssla från den sidan»¹. Inför Samuel Barck uttalar Hermelin sitt missnöje över att Piper hade översänt seraski-rens brev till änkedrottningen. »Det hade kunnat sätta mera skräck i våra ovänner», om man trott att sultanen själv skrivit det. Han uppger vidare, att det turkiska sändebudet ännu ej talat om annat än om handeln mellan Sverige och Konstantinopel. »Men jag vet av en ifrån polniska hovet, att Turken gärna gjorde närmare förbund med H:s M:t, och att han har beslutet att gripa Czaren an, där han får si att H:s M:t det nu gör med allvar»².

I sina följande brev till Barck av den 13 och 20 december ger Hermelin i denna punkt inga nya uppgifter. Den 13 konstaterar han endast att turken tycks mena allvar, »om H:s M:t eljest ville utlåta sig något». Den 20 meddelar han att sändebudet haft avskedsaudiens och säger sig tro, »att det ej skall skada H:s M:ts väsende»³. Barck åter är i sina svarsbrev mera skeptisk. Den 21 december skriver han: »Går han (d. v. s. turken) på på sin sida, så lärer Ryssen få böxerna trånga. Men jag tror ock väl, att H:s M:t ej lärer stort bry sig om, vad Turken vill göra eller intet»⁴.

I dessa Hermelins brev är det endast fråga om förhoppningar om ett turkiskt krigsdeltagande. Intet tyder på att några verkliga utfästelser givits från turkiskt håll.

Från det svenska fältkansliet har emellertid också utsläppts underrättelser av annan art. Den 6 december rapporterar den franske agenten Grofey, att han av Hermelin erfarit, att det turkiska sändebudet lovat understöd av hela den

¹ H. E. Uddgren, Trenne bref från Olof Hermelin och Casten Feif skrifna under fälttåget 1707—1708, KFÅ 1911, s. 129.

² Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck 1702—1709, s. 141 f.

³ Ibid., s. 144 f. Förutom dessa brev har Hermelin skrivit ännu ett, senare än den 20/12, som nu saknas men vars innehåll framgår av Barcks svarsbrev av 18/1 1708. Hermelin har här tydligen endast meddelat ytterligare detaljer om sändebudets avskedsaudiens, bl. a. det replikskifte mellan sändebudet och kungen, som även återges av Nordberg 1, s. 835. Jfr Bref från Samuel Barck till Olof Hermelin 1702—1708, 2, s. 231.

⁴ Bref från Samuel Barck till Olof Hermelin 1702—1708, 2, s. 227. Jfr även Barcks brev av 11/1 1708, *ibid.*, s. 230.

turkiska krigsmakten och av Mazepas kosacker och vidare erbjudit Stanislaus 20.000 tatarer för att pacificera Polen. I gengäld hade han blott begärt få veta, när Karl XII skulle intränga i Ryssland och hur stora styrkor som skulle sättas in¹. Den 15 januari 1708 skriver Hermelins kollega, Cederhielm, i ett brev till det svenska sändebudet i Haag: »Cossackerne tros vare benägne att foga sig under K. Stanislai välde, och Turken att göra honom bistånd var han vill»².

Sven Olsson, som framdragit Grofey's rapport, är benägen att sätta tilltro till dess uppgifter och finner, att den turkiska beskickningen »hade en långt djupare innebörd, än de officiella formerna kring densamma kunde låta förmoda»³. I själva verket är det här, liksom i Cederhielms likartade meddelanden, fråga om den version, som i propagandasyn skulle spridas ute i Europa. Redan i sitt första brev till Barck visar sig Hermelin vara fullt på det klara med vilken betydelse den turkiska beskickningen kunde få i detta hänseende. I propagandaversionen har hans förhoppningar förvandlats till visshet.

Vilken är då verklighetsbakgrunden till dessa olika uppgifter? Uttalandena om ett turkiskt krigsdeltagande på svensk sida kan utan vidare avföras från diskussionen. Brevreferaten hos Rasjid och Nordberg visar, att det är en mera begränsad aktion, som varit uppe till behandling, nämligen frågan om turkisk hjälp till Stanislaus. Även i de meddelanden, som tillställts Grofey och Palmquist är det tal om denna sak, där i form av långtgående turkiska erbjudanden.

Nordberg har haft tillgång till samma uppgifter. Sedan han talat om det turkiska sändebudets förslag, att sultanen skulle sända hjälptrupper till Stanislaus, skriver han: »Att här var en full mening under dessa orden, dömde man därutav, att Sultan låtit anbjuda Kon. Stanislaus ej allenast alla

¹ Rapporten återgiven av Olsson, s. 515.

² Kanslitjänstemäns brev till envoyén Palmquist, Hollandica, RA, Hildebrand, KFÅ 1935, s. 164, not 3.

³ Olsson, s. 515, not 76.

tatariska trupper, utan ock en stor hop av turkar, som alle skulle stå under Kon. Stanislai befallning och lydno»¹.

Vi kommer här in på frågan om Stanislaus roll i de svensk-turkiska förhandlingarna. Som redan framgått, hade vid samma tid som seraskierens brev till Karl XII utställdes, en polsk delegation under Samuel Gurski inträffat i Konstantinopel. Det holländska sändebudet Colyer, som berättar om Gurskis ankomst, meddelar också, att denne sökt utverka tillstånd för tatarerna att företa en diversion mot Ryssland². Enligt Nordberg har Gurski på hemresan haft det turkiska sändebudet i följe. I varje fall har sändebudet först inställt sig hos Stanislaus.

I ett brev av den 22 november 1707 tackar Hermelin den polske underkanslern Szczuka för att denne förberett det turkiska sändebudets ankomst³. I sitt brev till Barck av den 29 november hänvisar han till »en ifrån polniska hovet» som sagesman för uppgiften, »att Turken gärna gjorde närmare förbund med H:s M:t». Från Stanislaus härrör säkerligen också uppgiften, att sultanen erbjudit honom turkiska och tatariska trupper. Dess verklighetsbakgrund är troligen endast den sondering Gurski gjort i Konstantinopel.

Under dessa omständigheter ligger det nära till hands att i Stanislaus kansli söka ursprunget till hela det projekt om turkisk hjälp, som framförts vid förhandlingarna och som ligger bakom Karl XII:s uttalande i brevet till seraskieren, att han gärna såg den hjälp sultanen kunde vilja lämna Stanislaus.

Betecknande nog är det också Stanislaus, som står bakom den kontakt, som vid samma tid togs med Mazepa. K. G. Hildebrand har framdragit en promemoria, som Stanislaus i juni 1707 lät tillstålla Piper. Enligt denna var Mazepa på vissa villkor beredd att ansluta sig till Karl XII och Stanislaus och med sina trupper rycka in i Polen för att driva ut

¹ Nordberg 1, s. 835.

² Colyers rapport av 5/9 1707 i Colyers sekreta brev från Konstantinopel, Arthur Stille, Excerpter ur svenska och utländska arkiv, vol. 4, LUB.

³ Olsson, s. 514.

ryssarna. Även Nordberg berättar, att kosackerna var villiga till anslutning men att Karl XII i oktober 1707 skulle ställt saken på framtiden¹. Vi har här bakgrunden till de uppgifter, som delgivits Grofey och Palmquist om att även kosackerna skulle vara beredda att komma Stanislaus till hjälp.

I båda fallen skulle den planerade aktionen komma Stanislaus till godo, den skulle åt honom säkra det av ryssarna invaderade Polen. För Karl XII har detta inte kunnat vara någon huvudfråga. Säkerligen är det här vi har att söka förklaringen till den avvaktande hållning han intog till de turkiska inviterna. För ett turkiskt krigsdeltagande på svensk sida var tiden ännu inte mogen.

I den svenska propagandan har man inte försummat att utnyttja de möjligheter, som gavs genom den turkiska beskickningen. Redan i december 1707 spreds genom den franske agenten Grofey uppgifter om vittgående turkiska erbjudanden till Karl XII och Stanislaus. I början av år 1708 talade Hermelin inför Johan Stiernhöök i Wien om det turkiska hovets benägenhet för Karl XII². I Cederhielms brev till Palmquist i Haag från januari samma år hette det, att kosacker och turkar skulle komma Stanislaus till hjälp. Här tillkommer ett mera speciellt syfte; det heter i brevets fortsättning, att om turkarna vände sig mot Ryssland i stället för mot Österrike, borde de allierade vara Karl XII och Stanislaus tacksamma. Argumentationen har sedan använts av Palmquist vid förhandlingarna om Stanislaus erkännande³.

I detta sammanhang skall vi se de rykten om en turkisk-svensk-polsk överenskommelse, som enligt Kurat år 1708 cirkulerade i hela Europa⁴. De ryska sändebuden i Haag och Wien skyndade sig att rapportera härom, vilket föranledde

¹ Hildebrand, KFÅ 1935, s. 157 ff., Nordberg 1, s. 829.

² Olsson, s. 515.

³ Hildebrand, KFÅ 1935, s. 164, not 3.

⁴ Kurat, som endast i förbigående omnämner den turkiska beskickningen till Karl XII, sätter ryktena i samband med antingen denna eller Stanislaus tidigare beskickning till Konstantinopel. Översättningen, s. 78 f.

en order till det ryska sändebudet i Konstantinopel, Tolstoj, att förvissa sig om Turkiets avsikter. Han kunde snart meddela den turkiske statssekreterarens lugnande förklaringar: Turkiet hade inga planer på en dylik allians¹.

Var detta Turkiets verkliga inställning? Kurat är här mycket kategorisk: storvesirens politik var fredlig, han ville till varje pris undvika brytning med Ryssland. Uppfattningen grundas på diplomatrapporterna från Konstantinopel, främst det ryska sändebudets meddelanden². Kolmodin företräder en annan mening: storvesiren skulle efter beskickningens hemkomst ha haft planer på en hjälpsändning till Karl XII³. Kolmodin bygger här på Rasjids krönika, som Kurat lämnat åsido.

Enligt Rasjid har seraskieren i Bender, sedan beskickningen hemkommit från Polen, avgivit rapport till storvesiren och samtidigt översänt det brev han fått mottaga, enligt Rasjid från Karl XII själv. Rasjid återger sedan i direkt anföring de nya instruktioner, som storvesiren meddelar seraskieren för dennes fortsatta förhandlingar med svenskarna. Instruktionen knytes punkt för punkt an till det svenska svarsbrevet, sådant det framträder i Rasjids referat. Storvesiren går med på de önskemål Karl XII skulle ha framställt rörande handeln, skyddet mot barbareskerna och inledandet av diplomatiska förbindelser. Beträffande Karl XII:s begäran om hjälp till Stanislaus är han mera tveksam. En sådan kunde först komma i fråga, när formlig traktat slutits med Sverige, som då borde förplikta sig att inte sluta separatfred med Ryssland. Kungen av Sverige borde därför snarast möjligt skicka ett sändebud för att sluta traktaten. Detta skulle seraskieren på allt sätt bemöda sig om att genomdriva⁴.

Det är på denna instruktion, som Kolmodin byggt sin tes, att storvesiren skulle ha planlagt ett inskridande på svensk

¹ Kurat, Översättningen, s. 79 f.

² Kurat, Översättningen, s. 77 ff.

³ Kolmodin, Pultavaslaget inför turkarna, Sv. Dagbl. ²/₁ 1926.

⁴ Jfr Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 86 f.

sida i kriget mot Ryssland. Instruktionen är emellertid, den direkta anföringen till trots, konstruerad på ett för Rasjid typiskt sätt. I den viktiga punkten om hjälpsändningen här rör det bakomliggande brevet från en helt annan tidpunkt, från våren 1709 då Karl XII genom Piper anhöll om turkisk hjälp¹. För läget 1708 kan därför intet byggas på Rasjids framställning.

Hur såg man saken på svenskt håll? Några brev från Hermelin och Cederhielm ger vissa upplysningar härom.

I ett brev till änkedrottningen den 8 april 1708 skriver Hermelin: »Man har viss efterrättelse, att den mannen som skall anförä tarterna är väl framkommen och vänter allenast på H:s M:ts uppbrott, att han kan tillika på sin sida anfalla»². Om denne man hos tatarerna får vi ytterligare uppgifter i några senare brev från Cederhielm.

Den 20 maj 1708 skriver Cederhielm till sin broder Germund: »Kosackerne skola börja att visa sig ledsne vid det ryska oket; och tatarerne sig att röra, uppmuntrade av Turken som ej vill hava namnet att något begynna, fast han torde sedan finna sig föranlåten att komma med i leken». I ett tillägg till brevet ger han mera precisa uppgifter: »Seraskieren av Silistrien har skrivit till Mazepa och klagat det man ej njuta det sist emellan Turken och Czaren slutne förbundet till godo, ity man de på gränsen boende tatarne åtskillige gånger deras egendom avhänt, begärandes fullkomlig satisfaction, eljest kunde man ej avhålla tatarne att den söka och bemöta ofrid med fejd. Således lär man tala på flera orter: 'Så begynnes leken'. Med turkens vetskap hava vi ock redan några månader en beskedlig polack hos tatarerna, som dem anförer: vilket man dock måst menagera»³.

Om samme polack heter det i nästa brev till brodern av den 27 maj: »Ifrån vår man hos tatarerna hava vi goda tidningar. Turska hovet är på god väg och väl disponerat:

¹ Jfr nedan s. 155 f.

² Citerat efter Olsson, s. 515, not 81.

³ KKD 6, s. 70 ff.

toppandes till de propositioner som gjordes till den aga som hos oss var. Han har till recompense för sin avskickning och betygande av ottomaniske portens nöje med dess förrättning blivit Bacha. Detta bör ej talas om utom klöverbladet»¹.

Med dessa brev skall jämföras några kanslibrev, som vid samma tid utsändes från det svenska fältkansliet. I det första av den 13 maj meddelas bl. a., att kung Stanislaus nu håller på att samla trupper i Lithauen, som beräknas uppgå till 16.000 man. »Om de 50.000 tartare, som vid gränsen stå färdige, till dem skola stöta, lärer snart yttra sig. De mesta mena dock att med dessa senare är annat avseende». I det senare brevet av den 20 maj heter det, att man genom överlöpare erfarit, att ryssarna fruktade för ett kosackuppror. Från annat håll hade bekräftats att upproret utbrutit »och att de 50.000 tartare stå på gränsen färdige att på första vink göra infall, jämväl ock att seraskieren med trotsige ord har hotat att söka hämnd på den orätt, som ryssarna hava tillfogat det turkiska landet»².

Kanslibreven var avsedda för den svenska propagandan ute i Europa. De ger samma uppgifter, som mött i Cederhielms tidigare brev till Palmquist: kosacker och turkar var beredda att vända sig mot ryssarna. Men det kommer till ett nytt element: tatarerna står 50.000 man starka vid gränsen redo till angrepp. Detta skulle sedan bli ett stående tema i det svenska fältkansliets propaganda.

Verklighetsbakgrunden framgår av Cederhielms förtroliga meddelanden till brodern i Sverige. Det som här säges om turkiska hovets inställning är inte mycket att bygga på. Det behöver i och för sig inte vara mer är ett utslag av förhoppningarna inom det svenska fältkansliet, där man i detta ämne ofta hemföll till önsketänkande. Av intresse är däremot uppgiften, att Karl XII redan nu, på våren 1708, har ett ombud på Krim, betecknande nog en polack. Kontakten

¹ KKD 6, s. 72 f.

² Breven i Stora nordiska kriget, vol. 106, RA, det senare även bilagt Cederhielms brev till Palmquist av 20/5 1708, Kanslitjänstemäns brev till envoyén Palmquist, Hollandica, RA.

har säkerligen förmedlats av Stanislaus, som på detta sätt fullföljt sina tidigare planer på att söka utverka en tatarisk diversion. Även seraskieren i Bender tycks på något sätt vara inblandad i saken. Att han stått i fortsatt kontakt med det svenska fältkansliet framgår bl. a. av förekomsten av en svensk avskrift av hans brev till Mazepa¹.

Om den första svenska förhandlingskontakten med Turkiet kan vi konstatera, att den tillkommit på turkiskt initiativ och att den livligt befordrats av Stanislaus, som i dåvarande läge hade stort intresse av turkiskt bistånd. De förhandlingar, som fördes i Brest på senhösten 1707, gällde handeln mellan de båda länderna, upptagande av diplomatiska förbindelser och turkisk hjälp till Stanislaus. Den svenska inställningen, sådan den sammanfattas i Pipers svarskrivelse till seraskieren i Bender, kan närmast karakteriseras som välvilligt avvaktande. Härmed överensstämmer, att Karl XII inte avfärdade det sändebud han sagt sig skola skicka till Konstantinopel. Av denna anledning kom förhandlingarna aldrig att fullföljas. Vi kan därför inte heller avgöra, hur man på turkiskt håll ställde sig till det besked Piper meddelade seraskieren.

I den svenska propagandan ute i Europa har man emellertid sökt utnyttja den förbindelse som etablerats med Turkiet. Alltifrån årsskiftet 1707-08 talades det om att kosacker, turkar och tatarer skulle göra gemensam sak med svenskarna. Ryktena härom nådde även Moskva och föranledde demarcher i Konstantinopel, där man dock gav lugnande förklaringar. Helt utan bakgrund var inte dessa rykten. Karl XII hade visserligen inte skickat något sändebud till Konstantinopel. Men han underhöll genom Piper förbindelse med seraskieren i Bender. Han hade också redan under våren 1708 ett ombud hos tatarerna på Krim. Dessa förbindelser skulle ett år senare bli av stor betydelse.

¹ Avskriften — odaterad och i fragmentariskt skick — ingår i Förhandlingar 1592—1742, Tatarica, RA.

3. Planerna på turkiskt ingripande i Ukrainafälttåget.

De första motgångarna under det ryska fälttåget kom på hösten 1708 genom missödena i Severien och den olyckliga utgången av slaget vid Ljesna. Karl XII såg sig nu nödsakad att vika av söderut, in i Ukraina. I oktober träffades överenskommelse med Mazepa. I november lyckades emellertid ryssarna komma i förväg och besätta Ukraina, varigenom den planerade kosackresningen misslyckades. Sedan följde den stränga vintern 1708—09. På våren 1709 stod Karl XII med sin decimerade armé mitt inne i Ukraina, avskuren från de trupper som kvarlämnats i Polen. Han fann sig nu föranlåten att söka undsättning. I mars 1709 togs kontakt med de zaporogiska kosackerna, som behärskade gränsen till Turkiet. Samtidigt gjordes försök att erhålla turkisk och tatarisk hjälp. De förhandlingar, som fördes här om, har mycket diskuterats i litteraturen.

Ernst Carlson ser synnerligen negativt på Karl XII:s kontakter med kosacker, tatarer och turkar, som enligt hans mening ledde till intet. Kort före Poltavaslaget fick man den 22 juni underrättelse om att »hvarken sultanen eller tatar-kanen för närvarande ville börja krig med Ryssland». Uppgifterna är helt baserade på det svenska dagboks- och memoarmaterialet ¹.

Stille drar in nytt material, de venezianska sändebudsrapporterna från Konstantinopel. Enligt dessa hade tatar-khanen på våren 1709 gjort upprepade försök att förmå sultanen till krig med Ryssland. Omfattande krigsrustningar hade företagits. Tills vidare förhöll sig turkarna avvaktande. Tatarerna hade däremot bestämt engagerat sig, hävdar Stille. Det budskap, som framlämnades den 22 juni, innebar, att tatarerna på grund av falska fredsrykten avbrutit sin redan anträdde marsch men nu var beredda att gå i fält. Dessa förhållanden skulle förklara Karl XII:s avvaktande krigföring i Ukraina under våren 1709 ². Stilles uppfattning har sedan

¹ E. Carlson, s. 220 f., 226, 241.

² A. Stille, Carl XII:s fälttågsplaner 1707—1709, s. 168 ff.

gått igen i en rad olika framställningar, bl. a. i generalstabsverket Karl XII på slagfältet. På grundval av ryskt källmaterial understrykes där skarpare än vad Stille gjort, att turkarna under våren 1709 inte ville aktivt ingripa. Tatarerna skulle dock ha varit beredda till aktion ¹.

Gentemot detta har Johannes Kolmodin gjort gällande, att Turkiet i själva verket bestämt hade engagerat sig på Karl XII:s sida. Redan vid den turkiska beskickningens hemkomst på våren 1708 har storvesiren Çorlulu Ali planerat en hjälpsändning till Karl XII. På våren 1709 gav han tatar khanen order att gå i fält, vilket han troligen också meddelat kungen. Genom hovpartiets ingripande förmåddes emellertid sultanen att intervensera, och kontraorder utsändes till tatar khanen. Kolmodin stöder sig härvid på det i Rasjids krönika återgivna brevmaterialet ². Hans uppfattning har senare accepterats av Stig Jägerskiöld ³.

En rakt motsatt uppfattning företrädes av Kurat, som nästan uteslutande bygger på diplomatrapporterna från Konstantinopel. Storvesirens politik har varit fredlig, han har ständigt sökt undvika att komma i konflikt med Ryssland. Trots tatar khanens påtryckningar har man därför förhållit sig stilla. Denna Turkiets politik i en tid av högsta fara för Ryssland har lett till tsar Peters seger i slaget vid Poltava ⁴.

Senast har Tengberg sökt ta ställning till den tidigare diskussionen. Av källmaterialet skulle framgå, »att Karl XII vid tidpunkten för Poltavas belägring erhållit ett bestämt löfte av khanen om medverkan av dennes armé i kampen mot ryssarna». Däremot skulle det vara oklart, om khanens mobilisering 1709 företogs på eget initiativ eller på order från storvesiren. Tengberg antar emellertid, att khanen först fått tillstånd att gå till angrepp men sedan order att hålla

¹ Generalstaben, Karl XII på slagfältet 3, s. 661 f., 710 f., 773 f.

² Kolmodin, Före Pultava, Sv. Dagbl. 27/6 1925, Pultavaslaget inför turkarna, Sv. Dagbl. 2/1 1926.

³ S. Jägerskiöld, Ur Johannes Kolmodins litterära kvarlåtenskap, KPÅ 1935, s. 8 ff.

⁴ Kurat, Översättningen, s. 77 ff.

sig stilla. Han konstaterar dock till sist, att källmaterialet knappast medger några slutsatser om den turkiska politiken ¹.

Tengbergs uttalanden illustrerar den osäkerhet, som råder i frågan om Karl XII:s turkiska och tatariska förbindelser. Den tidigare diskussionen har, som alltid när det gäller Karl XII:s historia, i hög grad varit bemängd med tendens och partitagande. Diskussionen har emellertid lett till att efter hand en rad olika källgrupper dragits fram. Dessa har dock ännu ej kritiskt prövats, inte heller i sin helhet utnyttjats. När vi i det följande på nytt tar upp frågan, måste detta ske i nära anslutning till källmaterialet. En lämplig utgångspunkt bildar det material, som härrör från det svenska fältkansliet.

Det källmaterial vi har kvar från den ryska fälttågs-tiden utgöres av berättande källor, brev, dagböcker, memoarer och sammanfattningar av den typ, som representeras av Nordbergs Carl XII:s historia. Materialet har källkritiskt undersökts av Villius. Han visar att dessa olika källgrupper är inbördes besläktade, beroende på att respektive författare haft tillgång till officiellt material från det svenska fältkansliet. Av störst intresse är de samtida breven och dagböckerna, bland vilka även möter anteckningar från två utländska observatörer i den svenska armén, den preussiske överstelöjtnanten D. N. von Siltmann och den engelske kaptenen James Jefferyes ².

I detta material förekommer en rad uppgifter om förbindelserna med tatarer och turkar. De första hänför sig till det tillfälle, då det svenska högkvarteret i mars 1709 tog kontakt med de zaporogiska kosackerna.

Nordberg berättar, att zaporogerna tidigare stått i förbindelse med tatarerna, som uppmanat dem att hålla sig till Mazepa. I mitten av mars var deras utskickade i det svenska fältlägret och fick vid sin hemresa med sig brev från kungen. Med dem följde då ett sändebud från Mazepa, som även med-

¹ Tengberg, s. 9 ff.

² H. Villius, Karl XII:s ryska fälttåg, Källstudier.

förde ett brev från Piper till tatar khanen. Piper meddelade, att Mazepa och zaporogerna ställt sig under svenskt beskydd och hoppades, att khanen skulle taga »tid och tillfälle i akt, när något vore tillgörande emot deras gemensamma fiende»¹. Siltmann antecknar här i sin dagbok, att zaporogerna vid avresan den 20 mars medförde en skrivelse till tatar khanen².

Den 26 mars anlände zaporogernas hetman till det svenska fältlägret, enligt Siltmann med 800 kosacker³. Den 30 mars slöts ett avtal med zaporogerna. Nordberg refererar de fyra punkter, som Karl XII stadfäst, däribland att han inte skulle sluta fred eller stillestånd med tsar Peter utan att inbegripa zaporogerna⁴. Följande dag avfärdades översten Sandul Koltza med eskort till Polen, medförande den länge hopade posten. Hans avresa har noterats i ett flertal dagböcker⁵. Enligt Nordberg medförde han brev till seraskieren i Bender från både Piper och Mazepa och vidare brev till Stanislaus och den svenska armén i Polen⁶.

I brevet till Stanislaus talar Karl XII bl. a. om zaporogernas anslutning och fortsätter: »Le Han des Tartares doit avoir encouragé ces mêmes Cosaques dans ce Propos par des Lettres et par des Exprés affidés»⁷. En liknande kombination göres i några andra brev i samma postsändning. Cederhielm meddelar sin broder Germund, att »de zaporoviske merendels hava i deras parti såväl de Donske, som ock Tartarne: varandes det Czaren redan bekant att Tartar Chan dem också nu till denne resolutionen uppmontrat, vilket utan kommunikation med Turkiska kejsaren knappt lär vara skett»⁸. Även Hermelin berättar i ett brev

¹ Nordberg 1, s. 902.

² KKD 3, s. 298. Jfr här även Adlerfelts journalfragment, tryckt i Gustaf Adlerfelt, Karl XII:s krigsföretag 1700—1706, utg. av S. E. Bring, s. 397.

³ KKD 3, s. 298.

⁴ Nordberg 1, s. 905.

⁵ Villius, Karl XII:s ryska fälttåg, s. 84.

⁶ Nordberg 1, s. 905.

⁷ Brevet av 9/4 (n. st.) 1709 i avskrift i Stora nordiska kriget, vol. 106, RA. Tryckt på tyska i Theatrum Europæum 18, s. 294.

⁸ Brevet av 31/8 1709, KKD 6, s. 172.

till Barck om zaporogerna. I ett tillägg skriver han: »Vi stå nu rätt vid den vägen, som Tarterne pläga gå åt Muskou. De töra nu komma med oss i följe»¹. Breven visar vilka förhoppningar man gjorde sig inom det svenska fältlägret.

Tre dagar senare utsändes ett kanslibrev. Det heter här att tsarens egna bundsförvanter hade rest sig mot honom. 30.000 man hade redan infunnit sig i det svenska lägret. Ej nog härmed: »50.000 Tartarn haben jetzt ihren gesandten auch hier, welcher so lange bleibet, bis die Mannschafft I. K. M. unter Augen»². Överdrifterna är uppenbara och förklaras av brevets propagandistiska syfte. Liksom i en motsvarande situation under våren 1708 har förhoppningarna inom kansliet förvandlats till visshet i det utsända propagandabrevet. I maj 1708 hette det, att 50.000 tatarer stod beredda vid gränsen³. Nu uppger man att 50.000 tatarer har ett ombud i det svenska fältlägret, som skall stanna där tills trupperna kommer. I övriga källor saknas varje uppgift härom.

I början av april inledde Karl XII den långvariga belägringen av Poltava. Under de följande månaderna möter i de svenska källorna åtskilliga notiser om tatarerna. Den 11 april meddelar Siltmann, att Mazepa haft underrättelse om att tatarerna skulle vara på marsch. Den 9 maj berättar han, att general Poniatovski visat honom ett brev från Sandul, i vilket denne bl. a. meddelade, att 30.000 tatarer skulle komma, varom också, säger Siltmann, Mazepa tidigare haft underrättelse⁴.

Några tatariska trupper kom dock inte. Däremot anlände den 16 maj två tatariska överstar till Mazepa, som förde dem till kungen. Enligt Siltmann hade de, »so viel man im Vertrauen erfahren», begärt samma villkor, som zaporogerna fått⁵. Vid sin avresa den 17 maj meddelade de,

¹ Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck, s. 164 f.

² Brevet, av ³/₄ 1709, i Stora nordiska kriget, vol. 19, RA.

³ Jfr ovan s. 135.

⁴ KKD 3, s. 301, 310 f.

⁵ KKD 3, s. 314. Jfr Adlerfelts journalfragment, Adlerfelt, Karl XII:s krigsföretag, s. 398.

att en beskickning var på väg, till vilken de begärde eskort. Denna avsändes också men återvände den 24 maj, eftersom det visade sig omöjligt att komma fram¹. Samma dag antecknar Siltmann, att man genom en överlöpare erfarit, att ryssarna besegrat »die im anhero March begriffene Tatarn»². Den 29 maj uppger han emellertid: »Erhielte man die Nachricht dass die Tatarn den Nieper würckl. passiret hätten und erwartet man selbige in Zeit von 8 Tagen alhier»³.

Uppgifterna härrör tydligen alla från det svenska fältkansliet. Här har man under april och maj gång efter annan låtit förstå, att de tatariska trupperna skulle vara på marsch. På samma tema fortsatte man från Stanislaus kvarter i Polen. I ett brev av den 29 maj (n. st.) 1709 hette det: »Nous avons des avis reitez de Bendyn que 60.000 Tartares de Crime aprez s'estre divisez en deux Corps se sont mis en marche l'un pour se joindre au Roy de Suede, et l'autre vers Kiow pour se mettre du party du Roy de Pologne»⁴.

Den 22 juni möter nya uppgifter. Då noteras i ett stort antal källor, både samtida och senare, att överste Sandul Koltza återvänt tillsammans med sekreteraren Klickowström, som kom från Stanislaus i Polen. I sällskap med dem anlände sändebud från tatarerna. »Dieser ihre Ankunft hat hier in die Armee viel Freude verursacht», skriver Siltmann i sin dagbok⁵.

Av källorna framgår att Sandul medförde brev från

¹ KKD 3, s. 315, 317. Ryska styrkor hade i mitten av maj intagit za-porogernas huvudfäste, Setj, och därigenom avskurit förbindelsen söderut. Jfr Generalstaben 3, s. 710 f., 720.

² KKD 3, s. 317.

³ KKD 3, s. 318.

⁴ Brevet i Stora nordiska kriget, vol. 106, RA. I ett tidigare brev från Stanislaus kvarter av 15 maj (n. st.) hade meddelats att man mottagit Karl XII:s brev till Stanislaus (jfr ovan s. 140). Budbäraren hade tagit sig fram till seraskieren i Bender och av honom försetts med följeslagare och pass. Han hade denna dag vänt tillbaka samma väg. Det är Sandul Koltzas beskickning som här avses. Brevet i Stora nordiska kriget, vol. 106, RA.

⁵ KKD 3, s. 329.

seraskieren i Bender till Piper och tatarerna brev från deras khan. Det meddelas också vilka underrättelser, som på detta sätt hade ingått. Förhållandet kan närmare studeras i nedanstående paralleller, upptagande dels tre samtida källor, Adlerfelts journalfragment, Siltmanns dagboksanteckningar och depesch av den 23 juni samt Jefferyes depesch av den 27 juni, dels tre senare, Petres dagbok, Meijerfelts berättelse i dess senare version samt slutligen Schönströms relation¹.

Adlerfelt:

Lijtet där effter ankom secreteraren Clinkoström och öfwersten Sandull med dee deputerade, som bestodo af tartar chams capitaine af garde och general wägwijsaren jemte några andra murser eller officerare. Dee fördes fram till konungen och gjorde sin reverence. Sandull gaf öfwer till h:s excell. gr. Piper ett bref ifrån seraskier bassa och den andre ett ifrån tartar cham. NB. inqueratur om Dee berättade, att tartarne waret beinnehållet. redde att sittaa opp emot ryssarne, men de haffwa fått tjiender att konungen

v. Siltmann:

Dagboken: Selbigen Tag eben als die Armee noch stunde kame den ohnlängst von hier abgegangene Oberster Sandul alhier wider an, noch mit sich bringend einige Deputirte von den Tartarn, wie auch einen Legationssecretarium Klinckenström von dem König Stanislao gesand, welcher vor 3 Monathen von Lemberg von selbigem abgegangen und sich in polnischer Kleydung durch Ungarn und Wallachey alwo er zu Bender den gemeldten Obersten Sandul angetroffen, anhero durchpracticiret hat. Diesser ihre Ankunfft hat

Jefferyes:

We have now gott certain informations that the tartars are in earnest, their ministers who arriv'd some dayes ago, have inform'd us that 40:m man stand ready expecting His Maj:tys orders, wether they shall join us or make an incursion into Muscovy by another way; they add the Muscovites have prevented their design several times with fables and idle stories, some times giving out, the Svedes were totally beaten, and at other times, that the czar had made peace with the king, who was to marry princess Sophia the present

¹ För källorna se Villius, Karl XII:s ryska fälttåg, s. 23 ff., 35 ff., 94 ff., 126 ff., 263; beträffande Schönströms relation C. Hallendorff, Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse.

giordt freed med czaren, sedan H:s M:t den samma 3 gånger begärt af czaren. Ryssarne haffwa lagt desse wilkor där till, att H:s M:t skulle taga czarens syster till drottning. Czarens minister har utom desse utspridde tjdender offereradt tartar cham stoora penningesummor, om han wille bliffwa uti czarens intresse beständig. Men cham har sådant afslaget, och will wåga alt med konungen af Sverige ¹.

hier in die Armee viel Freude verursacht ².

Depesch 23 juni 1709:

. . . diese brachten nebst einige Deputirte vom Tartar Chan Einige Brieffe von Ihm und dem Bassa zu Bendre mit, undt vermuthet man anjetzo dass die Tartern bald anhero zu der Königl. Schwedischen Armée stossen werden ³;

czars sister; We have likewise received news by mons:r Clinkoström (who arriv'd with the said ministers) from the king of Poland; he left His Maj:ty by Russ-Lemberg 3 months ago, where he had gott together a considerable army of Svedish and Polish troops. Since that time this gentleman has been forc'd to wander through Hungary, Vallahia and Tartaria before he could meet this opportunity to come hither ⁴.

Meijerfelt:

Und eben wie sie aufgestellt wahren, kam der Secretair Klinkoström so beym Tarter Han gewehssen mit 2 Abgeschickte vom Tarter Han zum Könige, einer der General Wegweisser ein Tarter von geburth

Petre:

Samma dag ankom Hr. Clinckouström, som blewit sänd ifrån Kung Stanislaus till Hans Kungl. Maj:tt. Hwad hans förretning egentligen war, kunde man intet få erfara; wid det att armen war oppsteld som

Schönström:

Men några weckor förr Pultawska actionen kom öfwerste Sandol tilbaka haffwandes i följe med sig secreteraren Klinkowström, som war skickad ifrån general major Cras-sau til konungen. Utaf den förra fick

¹ Adlerfelt, Karl XII:s krigsföretag, s. 402.

² KKD 3, s. 329.

³ S. Jägerskiöld, Några aktstycken av David Natanael von Siltmanns hand rörande verksamheten vid svenska armén 1708—1709, KFÅ 1937, s. 170 f.

⁴ Jefferyes till Boyle ^{27/6} 1709, State Papers Foreign, Sweden (S. P. 95), vol. 17, Public Record Office. Depeschen här citerad efter fotostat, som docent Hans Villius ställt till förf:s förfogande.

nach Ihren Schanzen der andre ein Franzoss des Tarter Hans Capitaine von der Guardie, welche mit ein Compliment an Ihre Königl: May: abgesant wahren Ihro Königl: May: 40/m Man zu offeriren, dabey be-richtende, dass die 40/m Man mit hat-ten marchiren sollen, wo da nicht ein ge-wisser Bericht währe eingelauffen, dass Ihro Königl: May: mit dem Zaaren un-ter Pultava im Frie-denss Tractat stün-den, . . . dabey sag-ten die Abgesanten zum Könige dass sie den gahr versichert hatten Ihro Königl: May: dess Zaaren nahe Aliance sich vermählen sollten ¹.

för är sagt, ubracht-tes ibland gemehne man ett tahl, som skulle bemälte Hans Kungl. Maj:tt i Poh-len stå 10 mihl ifrån oss [med en an] sehnlig macht, hwil-ket t[wifwels] uta[n] af höga wederböran-derna blef [utspri]dt till den ändan att uppmu[ntra] ge-mehne man som re-dan begynte att fella [modet] och blifwa ledsne wid de monge . . . fattiguer.

han weta, det intet håpp war att få så hastigt Turkarne i spelet, och utaf den senare, det både ko-nung Stanislaus och generalmajor Cras-sau stodo i HögPålen och bägge i slätt för-troende med hwar-andra ³.

Anteckningarna om händelserna den 22 juni återgår di-rekt eller indirekt på meddelanden från det svenska fältkans-liet. Inom detta har man otvivelaktigt haft möjlighet att cen-surera de uppgifter, som släpptes ut.

Det är påfallande, att ingen källa från fälttågstiden eller tiden närmast därefter meddelar något om innehållet i det brev Sandul Koltza medförde från seraskieren av Bender. Detta har tydligen inte offentliggjorts. Först Schönströms rela-

¹ Meijerfelts berättelse: den senare versionen, efter Villius, Karl XII:s ryska fälttåg, s. 263.

² Petres dagbok, KKD I, 2 uppl., s. 239.

³ Hallendorff, Karl XII i Ukraina, s. 20.

tion har någon uppgift härom: Sandul skulle ha meddelat, att intet hopp fanns »att få så hastigt turkarna i spelet». Eftersom relationen har tillkommit mycket sent¹, är det svårt att avgöra varifrån uppgiften härrör. Den kan vara en kombination. Den kan också grunda sig på ett senare, ännu bevarat brev från seraskieren, avsänt först den 22 juni, sedan Sandul Koltza redan hade lämnat Bender. I det brevet lämnas det definitiva beskedet om Turkiets inställning. Men det har inte nått fram förrän efter Poltavaslaget².

Schönströms relation kom i bearbetad form att inflyta i Adlerfelts *Histoire Militaire*³. Därifrån har uppgiften om det meddelande som gavs den 22 juni kommit in i litteraturen⁴. Endast Stille har utnyttjat det senare, hos Nordberg tryckta brevet men har felaktigt fattat det som det brev Sandul Koltza framlämnade den 22 juni⁵.

De nyheter, som Klinckowström medförde från Polen, möter i två olika versioner. Enligt den ena, nedtecknad av fänrik Petre, skulle Stanislaus stå endast 10 mil därifrån med en anseelig armé. Petre markerar emellertid ett visst tvivel: detta hade utspritts av höga vederbörande för att uppmuntra gemene man. Den andra — och riktiga — versionen, att den polska armén fortfarande var långt avlägsen, möter hos de båda utlänningarna, Siltmann och Jefferyes, och i Meijerfelts berättelse⁶. I detta fall, när den inkomna underrättelsen gällde en position, var Stanislaus befann sig, var det givetvis svårare att hålla saken hemlig. Det är därför så mycket mera anmärkningsvärt, att försök verkligen gjorts att utsprida falska uppgifter.

¹ Enligt Hallendorff mellan 1727 och 1740, Hallendorff, Karl XII i Ukraina, s. XXV.

² Brevet tryckt hos Nordberg 1, s. 913 ff. Om dess uppgifter se nedan s. 154 f.

³ Hallendorff, Karl XII i Ukraina, s. XIX, XXVII ff.

⁴ Den möter hos E. Carlson, s. 241, Generalstabens 3, s. 773 och W. Kleen, Poltavaslagets strategiska inramning. Några anteckningar, KFÅ 1949, s. 146.

⁵ Stille, s. 174 f.

⁶ Här dock endast i den första, ovan ej avtryckta versionen. Jfr Villius, Karl XII:s ryska fälttåg, s. 147.

Störst intresse har uppgifterna om det besked tatarerna vid samma tillfälle skulle ha överlämnat. De möter i snarlik form hos Adlerfelt, Jefferyes och Meijerfelt, som berättar att tatarernas avtåg hade förhindrats genom att ryssarna utspritt rykten om att fred slutits mellan Sverige och Ryssland och att Karl XII skulle gifta sig med tsarens syster. Det framhäves emellertid också, att tatarerna nu står redo att inskrida, enligt Jefferyes och Meijerfelt med 40.000 man. Hos Adlerfelt heter det, att khanen »vill våga allt med konungen av Sverige.» Enligt Siltmann förmodar man, att tatarerna snart skall stöta till den svenska armén.

I litteraturen har dessa uppgifter allmänt tagits för goda. Men de har på ett för Karl XII-forskningen typiskt sätt uttolkats olika alltefter respektive författares inställning. Ernst Carlson har med sin negativa inställning endast tagit fasta på det första ledet: att omedelbar hjälp inte var att vänta¹. Stille och generalstabsverkets författare understryker däremot, att tatarerna nu var beredda till aktion. Båda förmodar dessutom att tatarerna i slutet av juni verkligen anträtt sin marsch mot krigsskådeplatsen².

Vi kan först och främst konstatera, att det bakom källornas ovanligt samstämmiga uppgifter om vad khanen meddelat måste ligga en kommuniké från fältkansliet. Den ger en förklaring till varför tatarerna, trots alla de meddelanden, som tidigare utsläppts om att de skulle vara på marsch, ändå inte hade kommit. Samtidigt ger den förvissning om att tatarkhanen snart skall komma till undsättning. I båda leden var detta ur det svenska högkvarterets synpunkt mycket lämpliga nyheter. De har med fördel kunnat spridas inom armén. Men man har inte inskränkt sig härtill. Även ryssarna har fått del av nyheterna.

Samma dag, den 22 juni, hölls i det ryska lägret förhör

¹ Carlson konstaterar — utan hänvisning — att Sandul den 22 juni återvänt med budskap »att hvarken sultanen eller tatarkhanen för närvarande ville börja krig mot Ryssland», s. 241. Samma uppgift möter hos Kleen, KFÅ 1949, s. 146.

² Stille, s. 177 ff., Generalstaben 3, s. 773 f.

med en överlöpare, Sidor Grischenko, som kom från svenskarna. Han meddelade, att det »i dag» hade kommit bud från tatarerna. 4.000 man tatarer stod i »Kobyljak», andra satte över Dnjepr, andra åter hade dragit till den polske kungen. »När horden kommer till Poltava, skall man intaga Poltava och man säger att Poltava är berett att ge sig». Två dagar senare förhördes en ny överlöpare, Mikael Sudnikov. Han berättade bl. a., att en tatarisk armé på 40.000 man befann sig i Samara och att kung Stanislaus anryckte från Dnjepr. Den svenske kungen var sårad, men han skulle till slut intaga Poltava¹.

Sudnikovs uppgifter har av Villius infogats i ett bestämt sammanhang. Det svenska högkvarteret söker under veckorna före Poltavaslaget locka ut ryssarna ur deras förskansningar och förmå dem till öppet fältslag. I detta syfte har man släppt ut rykten om att förstärkningar var på väg. Ryktena är enligt Villius delvis falska — Stanislaus var långt borta och hade ingen möjlighet att komma till undsättning — men vad beträffar tatarerna riktiga².

Inget tvivel kan råda om att båda överlöparnas utsagor skall ses i detta sammanhang³. Vad man däremot kan ifrågasätta är, om det svenska fältkansliet släppt ut riktiga uppgifter om det budskap tatarerna hade överlämnat.

Som redan påpekats, har fältkansliet haft möjlighet att censurera nyhetsmaterialet. Så har också skett. Om beskedet från turkarna har man hållit tyst. Nyheterna från Stanislaus

¹ Förhörsprotokoll av den 21 och 23 juni 1709 (ryska stilen), Trudy Imperatorskago russkago vojenno-istoričeskago obščestva III:2, nr 202 och 204. Här utnyttjade efter Samling av ryska dokument i översättning, Historiska Institutionen vid Lunds universitet. Protokollen citerade i Generalstaben 3, s. 774, men där insatta i ett annat sammanhang.

² H. Villius, Före Poltava, Vetenskaps-Societetens i Lund årsbok 1951, s. 19 ff.

³ Som framgår av de citerade uppgifterna, är utsagorna inbördes överensstämmande, endast att den meddelade styrkeuppgiften i ena fallet blivit 4.000, i det andra 40.000. De visar också en påtaglig släktskap med de svenska källornas uppgifter. Lokalisationen av tatarerna till Kobeljaki möter sålunda även hos Adlerfelt, Karl XII:s krigsföretag, s. 402.

har man försökt tillrättalägga både inom hären och gentemot ryssarna. Den misstanken ligger nära, att man gjort på samma sätt med budskapet från tatarerna. Möjligheter härtill har funnits. Beskedet gavs i khanens brev, och hans deputerade har endast kunnat stå i kontakt med en begränsad krets. Men det som framför allt gör saken misstänkt är, att budskapet i ovanligt hög grad var avpassat efter det svenska högkvarterets propagandistiska behov.

Under dessa omständigheter kan intet byggas på de svenska källornas uppgifter om vad tatarerna skulle ha meddelat och lovat. Av de hittills behandlade källorna kan vi endast få fram, att brev och beskickningar gått mellan det svenska fältkansliet å ena sidan, tatarerna på Krim och seraskieren i Bender å den andra. Från svenskt håll har man begärt undsättning av tatarerna och till en början tydligen räknat med att sådan skulle komma. Under april, maj och juni har fältkansliet gång efter annan låtit meddela, att tatarerna var på marsch. Meddelandena har alla en propagandistisk anstrykning. Den 16 maj och den 22 juni anlände tatariska sändebud, vid det sistnämnda tillfället även ett brev från seraskieren i Bender. För att klarlägga vad som härvid sagts från tatariskt och turkiskt håll måste vi gå till annat källmaterial.

Som redan nämnts, har Tengberg sökt ta ställning till den tidigare forskningens skiftande meningar om hur långt turkarna gått i sina utfästelser till Karl XII. Han har då sammanställt vissa uppgifter i svenska källor med Rasjids krönika samt diplomatrappporter från Konstantinopel¹. Vi kan till en början granska dessa källställen.

Enligt Adlerfelts journalfragment hade de tatariska sändebud som anlände den 22 juni meddelat, att tatarernas marsch iniberats, sedan de fått veta att Karl XII slutit fred med ryssarna². I Rasjids krönika uppges, att storvesiren, när Karl XII »låg i vinterkvarter på steppen vid Poltava», hemligen i eget namn sänt khanen order att komma svenskarna

¹ Tengberg, s. 9 ff.

² Jfr ovan s. 143 f.

till hjälp och även meddelat Karl XII detta. Efter ingripande från sultanen hade han emellertid sedan måst ge kontraorder: khanen skulle avhålla sig från alla mot freden stridande åtgärder¹. I mars 1710 berättade khanen för Karl XII:s ombud, Sven Lagerberg, att hans mobilisering föregående år skett med sultanens tillåtelse men att han sedan fått kontraorder².

Till dessa uppgifter lägger Tengberg vad det österrikiska sändebudet Talman meddelar i en rapport av den 19 december 1709: att storvesiren »von einem Jahr hero denen schwedisch und stanislaischen sollicitationen, mit Moscau zu brechen gunstiges Gehör ertheilet und durch den Tartar Han und Jussuff Bassa zu Bender mit denenselbigen gute Correspondenz pflegen lassen»³. Hans slutsats blir: »Det förefaller rimligt att antaga, att khanen först erhållit ett löfte om att få angripa ryssarna men sedan blivit beordrad att hålla sig stilla. Därest kontraorder utfärdats, bör man räkna med att Petr Tolstoj, Rysslands sändebud i Konstantinopel, bidragit härtill». I dennes rapport av den 29 juni 1709 heter det: »Med stor möda och genom icke ringa gåvor har jag med nöd och näppe kunnat förhindra, att man gav tatarerna tillåtelse att förena sig med svenskarna»⁴.

Dessa olika källställen kan dock svårligen sammanjämkas. Tolstoj och Talmans rapporter samt Adlerfeldts journalfragment säger ingenting om någon order eller kontraorder från turkarna. Uppgifter härom möter endast i Rasjids krönika och khanens senare meddelanden till Lagerberg. Men inte heller dessa källor överensstämmer. Enligt Rasjid har storvesiren i eget namn och i hemlighet sänt khanen order att gå i fält och härom underrättat Karl XII. Sedan har han av sultanen tvingats sända kontraorder. Khanen uppger sig först ha fått sultanens löfte att gå i fält men sedan kontraorder. Hans uttalanden skall dessutom ses i det sammanhang, i vilket de framkommer.

¹ Jfr Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 88.

² Swen Lagerbergs dagbok, s. 22 f.

³ Rapporten citerad efter Jägerskiöld, KFÅ 1935, s. 16, not 1.

⁴ Tengberg, s. 12 f.

Vid årsskiftet 1709-10 hade uppgörelse skett mellan Turkiet och Ryssland, varvid Karl XII ställts utanför. Han hade då genom Lagerberg inlett förhandlingar med khanen om allians och krig mot Ryssland samt om tatarisk eskort för kungens hemresa¹. Vid ett samtal med Lagerberg den 31 mars sade sig den motsträvige khanen aldrig ha lovat, att han mot sultanens vilja skulle eskortera Karl XII, än mindre bryta med Ryssland, «kunnandes jag utan ordres från Turkiske Kejsaren ej låta en man till häst sitta, med mindre jag min Dignitet kvitt vara vill». Till detta har Lagerberg i sin dagbok fogat en marginalanteckning: »Jag erinrade att Khanen likväl var marscherad till Pultava förledet år utan Kejsarens lov; då han svarade sig därtill både fick kejsarens lov, och sedan han uppbruten, dess contra ordres, han ock vara en gång degraderat och med möda reconcilierad»¹.

Khanen är m. a. o. direkt provocerad; han har måst komma med detta svar. Under sådana omständigheter blir i varje fall uppgiften, att han haft sultanens tillstånd att gå i fält misstänkt. Rasjids uppgifter åter är, med hänsyn till hans sätt att handskas med sitt brevmaterial, i och för sig tvivelaktiga. Skall vi här komma vidare måste vi dra in annat källmaterial.

I den tidigare forskningen har särskilt Stille och Kurat lagt stor vikt vid diplomatrapporterna från Konstantinopel, Stille vid de venezianska och Kurat vid de ryska. Enligt dessa har den nye tatar khanen, Devlet Gerai, under våren 1709 gjort ständiga påtryckningar i Konstantinopel för att få tillstånd att gå i fält mot ryssarna. Direkt oroande för turkarna var tsar Peters flottrustningar i Voronezj och Azov på förvåren 1709. Under intryck härav företog man betydande rustningar, men förhöll sig dock avvaktande. Det genomgående temat i Tolstojs rapporter är hans förvissning, att han skall kunna hålla turkarna lugna. I sin redan återgivna rapport av den 29 juni kunde han slutligen meddela, att han

¹ Swen Lagerbergs dagbok, s. 22 f.

med mutor och stora ansträngningar lyckats förhindra att man gav tatarerna tillstånd att förena sig med svenskarna¹.

Mera givande än dessa diplomatrappporter är en annan källa, en rysk kanslidagbok förd under tsar Peters vistelse i Voronezj och Azov². Den börjar med tsarens ankomst till Voronezj den 15 februari³ och noterar i fortsättningen de omfattande flottrustningar som därefter vidtog. Den 30 april, när tsaren uppehöll sig i Troitskoe vid Azovska sjön, anlände ett sändebud med brev från storvesiren, som förhörde sig om meningen med de hotande flottrustningarna. Den 3 maj kom en kurir från Tolstoj, som meddelade att han den 21 april kallats till storvesiren. Denne hade påtalat de ryska flottrustningarna. Tolstoj hade motiverat dem med att även turkar och tatarer rustade. Storvesiren hade då förklarat, att sultanen obrottsligt skulle hålla freden och icke tillåta någon att bryta den.

Den 5 maj sände tsaren brev, som Tolstoj skulle överlämna till sultanen och storvesiren. Han lovade här att å sin sida hålla freden, om sultanen inte bröt den genom att börja krig eller sända hjälptrupper till svenskarna.

Den 14 maj kom en ny rapport från Tolstoj. Han hade samtalat med müftin och storvesiren, som försäkrat, att sultanen ämnade hålla freden och skulle sända order till tatarerna att inte lämna någon hjälp åt tsarens fiender. Den 21 maj slutligen insände Tolstoj en avskrift av de brev storvesiren tillställt Krim-, Kuban- och Belgorodtatarerna. Brevet till Krimkhanen återges i dagboken. Storvesiren hänvisar till khanens brev rörande Mazepa och zaporogerna och förbjuder honom att underhålla några förbindelser med dem. Fred skulle råda med moskoviterna. Intet fick göras som kunde kränka denna.

¹ Stille, s. 169 ff., Kurat, Översättningen, s. 81 ff. Jfr här även Tolstojs rapporter från april 1709, citerade i Generalstaben 3, s. 662.

² Dagboken tryckt i Trudy Imperatorskago russkago vojenno-istoričeskago obščestva III. Den är här utnyttjad efter Samling av ryska dokument i översättning, Historiska Institutionen vid Lunds universitet.

³ Dateringen här och i det följande omräknad till svenska stilen.

Samma dag, den 21 maj, heter det i dagboken, att tsaren bevistade en tacksägelsegudstjänst med anledning av att freden med Turkiet hade bekräftats. Därefter gavs order att avrusta flottan. Den 28 maj kommer den sista anteckningen: tsaren reste från Troitskoe till armén vid Poltava.

Uppgifterna är av betydande intresse¹. Storvesirens brev från mitten av maj med order till tatarerna att hålla sig stilla och icke underhålla förbindelser med tsarens fiender motsvarar uppenbarligen den order, som omtalas i både Rasjids krönika och khanens meddelande till Lagerberg, men där som en kontraorder. I brevet hänvisas till khanens framställningar rörande Mazepa och zaporogerna. Om dessa berättar Tolstoj i rapporter av den 12 och 21 april, att zaporogerna och Mazepa vänt sig till khanen med begäran, att denne skulle rycka in i Ukraina och ta kosackerna i sitt beskydd. Mazepa hade å Karl XII:s och Stanislaus vägnar utlovat rika belöningar. Härom hade khanen tillskrivit sultanen². Det som här åsyftas, är tydligen den beskickning som omtalas i svenska källor den 20 mars, då med zaporogernas utskickade avsändes brev till khanen från Mazepa och Piper³.

Vi kan alltså klarlägga de olika leden bakom storvesirens brev. Men vi kan svårligen i detta sammanhang placera in Rasjids och Lagerbergs uppgifter om en order eller ett löfte till tatarerna att gå i fält, än mindre det besked som storvesiren enligt Rasjid skulle ha givit Karl XII härom⁴.

¹ De saknas i Kurats framställning, även de rapporter från Tolstoj, som dagboken återger. Vissa av uppgifterna möter däremot i generalstabsverket, där dock på ett egendomligt sätt sammankopplade med vad Adlerfelt berättar i sitt journalfragment. Sultanens sändebud skulle vid sin hemkomst ha spritt samma uppgifter, som enligt Adlerfelt ryssarna hade gjort på Krim: Karl XII skulle ha anhållit om fred och begärt tsarens syster till gemål. Generalstaben 3, s. 710.

² Rapporterna citerade i Generalstaben 3, s. 662, not 4.

³ Jfr ovan s. 139 f.

⁴ Uppgifterna om order och kontraorder möter i litteraturen förutom hos Kolmodin och Tengberg (jfr ovan s. 138 f.), även hos Stille och generalstabsverkets författare, vilka senare bygger på Lagerbergs dagbok. Stille vill hän-

För tsar Peters del var tydligen den turkiska frågan utagerad, när han den 28 maj begav sig till Poltava. Hans flottrustningar hade haft den önskade effekten: sultanen hade förklarat sig skola obrottsligt hålla freden och hade beordrat tatarerna att hålla sig stilla. Var detta Turkiets ställningstagande definitivt?

Tatarerna var inte de enda som gjort påtryckningar i Konstantinopel. Man hade där även fått motta framställningar från svenskt håll. Ärendet kan rullas upp via det brev från seraskieren i Bender till Piper av den 22 juni, som nämnts i det föregående. I litteraturen synes Stille vara den ende, som uppmärksammat detta brev. Men han har felplacerat det i tiden och icke till fullo penetrerat dess innehåll¹.

Brevet utgör svar på den skrivelse Piper hade skickat med Sandul Koltza den 31 mars. Seraskieren refererar skrivelsen. Piper hade meddelat den svenske kungens önskan att ingå vänskap med Porten och att skicka ett sändebud till Konstantinopel. Han hade vidare förhört sig om möjligheten att få undsättning av den tatariska krigsmakten. Detta hade seraskieren inberättat till Porten.

Brevet ger även andra upplysningar av intresse. Seraskieren hade ämnat behålla Sandul hos sig, tills han fick svar från Konstantinopel. Denne vågade dock inte dröja alltför länge, varför han fick resa tillbaka med ett brev. Det är m. a. o. fråga om det brev Sandul Koltza medförde, när han den 22 juni inträffade i det svenska lägret². Först sedan han hade rest, kom beskedet från Konstantinopel, det som meddelas i det föreliggande brevet³. I slutet av brevet ges ännu

föra hela förloppet till juni månad: kontraordern skulle bero på det intryck som nederlaget vid Poltava gjorde i Konstantinopel, Stille, s. 178 f. Enligt generalstabsverket har däremot khanen fått kontraorder »någon gång under första hälften av maj månad», Generalstaben 3, s. 709, not 8.

¹ Brevet på latin och i svensk översättning hos Nordberg 1, s. 913 ff. Jfr Stille, s. 174 ff.

² Jfr ovan s. 142 f.

³ Detta har möjligen skickats med de två kosacker, som seraskieren säger sig sända med brev till Piper.

en upplysning: »Ett brev som I skickat med två kosacker, haver jag nu först fått, och skrivit därom till den Durchleuchtigste Porten; så snart jag, med Guds hjälp, får svar, skola ock de bliva avfärdade». Från det svenska fältlägret har alltså gått ännu ett brev, ett brev av den art att det fordrat en ny hänvändelse till Konstantinopel ¹.

Hur ställde man sig där till dessa hänvändelser? Den första budskickningen kan inte ha nått Konstantinopel förrän tidigast i slutet av april. Då pågick de redan skildrade förhandlingarna med tsar Peter; man stod under trycket av de ryska flottrustningarna. I mitten av maj lovade sultanen att vidmakthålla freden med Ryssland, och tatarerna fick order att intet företaga. I slutet av maj drog faran över. Då har troligen det turkiska svaret avfattats.

Svaret meddelas i seraskierens skrivelse av den 22 juni. Det sker dock på ett sådant sätt, att man inte kan särskilja vad som sagts från Konstantinopel och vad seraskieren själv lagt till. Med hjälp av Rasjids krönika kan vi emellertid skala fram den storvesirens skrivelse, som ligger bakom seraskierens brev.

Sedan Rasjid skildrat 1707 års turkiska beskickning till Karl XII, återger han i direkt anföring en längre skrivelse från storvesiren till seraskieren. Skrivelsen tar upp de olika punkterna i det brev beskickningen medfört från Piper och ger seraskieren anvisningar för hans fortsatta förhandlingar med svenskarna. Av Rasjids egna uppgifter framgår, att han kompulerat ihop skrivelsen på grundval av flera olika brev. Det sista avsnittet skulle gälla turkisk hjälp till Stanislaus. I själva verket hör det hemma i ett annat sammanhang. En jämförelse med seraskierens brev av den 22 juni 1709 visar, att vi här har att göra med en del av den instruktion från

¹ Brevet ger även uppgifter om en budsändning till Polen. Seraskieren säger sig ha sänt »Edra utskickade till konungen i Polen med brev» tillsammans med en sin betjänt. Dessa hade också kommit tillbaka med brev och nu avfärdats genom Ukraina. Det är här fråga om det brev Sandul medfört till Stanislaus och det svar, som ingick till det svenska fältlägret den 22 juni. Jfr ovan s. 142, not 4.

storvesiren, som ligger till grund för brevet. Avsnittet är av följande lydelse¹.

Beträffande hjälpsändningen »gäller det ju å ena sidan, eftersom den står i strid med den rådande freden mellan det Höga Imperiet och moskoviterna, att om den bifölles, skulle det Höga Imperiet därmed ha brutit freden med dem. Men det är visserligen också klart, att om i motsatt fall moskoviterna lyckades i grund besegra svenskarna och besätta det polska landet, skulle en sådan makttillväxt för dem likaledes vara till förfång för det Höga Imperiet. Med hänsyn härtill mån I då inskränka Eder till att låta förstå, att det här gäller en sak, som först kan komma i fråga, sedan vänskapen mellan det Höga Imperiet och svenskarna blivit fullständigt avtalad, för den händelse konungen då ville försäkra det Höga Imperiet, att han sedan icke komme att utan dess medgivande sluta fred med moskoviten; tilläggen härtill blott: 'Om I alltså viljen skaffa Eder de nödiga förutsättningarna för att få denna Eder hemställan beviljad, mån I att börja med ju förr dess hellre avfärda Eder bolio (o: sändebud) och skyndsammast gå i författning om att ställa vänskapen på säker grund'. Bemöden Eder så med all iver — sen blott till att vad I gören, blir gjort på bästa och skickligaste sätt — att så fort som möjligt åstadkomma ett avslutande i vederbörlig form av vänskapen mellan Sverige och det Höga Imperiet».

I enlighet med denna instruktion avfattade seraskieren sitt brev. Han meddelade att Porten erkände konungen av Sverige som sin vän och antagit hans tillbud att skicka ett sändebud. Seraskieren hade fått order att utverka, att sändebudet kom snarast möjligt. Han fortsätter sedan: »Angående hjälpen av tatarerna, fast jag ej haver fullmakt av den Durchlechtigste Porten, att sluta något visst, dock för den vänskap som några år varit oss emellan, bör jag säga Eder något, som jag tycker vara nyttigt. Om den Durchlechtigste Porten vill sända Eder hjälp är nödigt, att Konungen först skickar sin envoyé, till att genom honom handla om vänskapen, och göra förbund, att Konungen i Sverige skall intet göra fred med ryssarna, utom den Durchlechtige Portens samtycke, samt försäkra mig och den Durchlechtige Crimska Chan,

¹ Jfr Nilsson, Rasjids krönika, KFÅ 1954, s. 87, 91 ff.

med ed efter Eder Religion, att I velen oryggeligen hålla förbundet, och jag må kunna, som jag hoppas, vinna Chan till min mening, och således hava desto mera eftertryck att begära hjälp vid den Durchleuchtigste Porten. När Eder envoyé är i medlertid i Constantinopel, och vänskapen gjord emellan Eder och den Durchleuchtigste Porten, hoppas jag han lär finnas benägen, att sända Eder den tartariska krigsmakten till hjälp». Därefter inskärpes ånyo, att sändebudet bör komma med det allra snaraste för att sluta vänskap. Skulle dessförinnan någon fred föreslås, borde Porten få reda på detta.

Enligt brevet är det seraskieren själv, som utan fullmakt av Porten ger råd i den viktiga frågan om tatarisk hjälp. En jämförelse med storvesirens instruktion visar dock, att han härvid följer de anvisningar han fått. Han har endast tillfogat en stipulation om att kungen borde ge honom och khanen en försäkran att oryggligt hålla det planerade förbundet. Han hoppades då kunna vinna khanen för sin mening och därigenom med större eftertryck kunna begära hjälp av Porten.

Vad säger det besked, som lämnades, om Turkiets inställning? Stille, som inte känt till storvesirens instruktion, tolkar seraskierens uttalanden som »ett uttryck för turkiska regeringens politik, som gick i den riktningen, att Porten ej gärna och utan vidare ville träda fram men å andra sidan var angelägen om att komma i närmare förbindelse med Carl XII och framför allt om att han ej slöte fred med tsaren utan vore i stånd att fortsätta kampen»¹. Vi kan här gå längre. I fråga om hjälpen av tatarerna talar inte seraskieren utan order. De enligt Stille »nyttiga antydningar» han ger, är vad storvesiren instruerat honom att meddela².

Som beskedet är formulerat, ställer det i och för sig saken på framtiden: någon hjälp kunde inte komma i fråga, förrän Karl XII:s sändebud kommit till Konstantinopel och en formlig traktat slutits. I denna skulle kungen förplikta

¹ Stille, s. 175.

² Jfr Stille, s. 174 samt hans senare framställning i Karl XII, utg. av S. E. Bring, s. 323.

sig att inte sluta separatfred med Ryssland. Här ligger tydligen kärnpunkten; storvesiren tar upp den ett par gånger i sitt brev. Så långt skulle man med Stille kunna tala om en avvaktande hållning från Turkiets sida.

Men detta är inte allt. Både i storvesirens instruktion och i seraskierens brev säges det på flera ställen, att saken skall skyndsammast sättas i verket. Man är m. a. o. angelägen om att snarast möjligt få denna traktat till stånd. Anledningen kan inte vara mer än en. Man har befarat att Karl XII skulle sluta fred med Ryssland. Enligt svenska källor har ryssarna spritt dylika rykten på Krim¹. Samma rykten har också varit i omlopp i Konstantinopel².

Inför utsikten att ställas ensamt mot Ryssland har Turkiet frångått sin tidigare avvaktande hållning. Storvesiren gör nu en direkt invit till Karl XII. Beskedet härom fick denne dock inte mottaga före Poltava. Sin betydelse fick det först efter nederlaget. Det var då med utgångspunkt från seraskierens brev, som Karl XII på nytt tog kontakt med Turkiet, nu i ett helt annat läge.

Med detta är det tillgängliga källmaterialet genomgången. I den tidigare litteraturen har det aldrig i sin helhet utnyttjats. Vad säger det om Karl XII:s förbindelser med turkar och tatarer före slaget vid Poltava?

Förbindelserna har sin bakgrund i den naturliga intressegemenskapen mellan Sverige och Turkiet. Mest utsatta för den ryska expansionen var turkarnas vasaller, tatarerna. Betecknande nog hade Karl XII tidigt tagit kontakt med dem; redan på våren 1708 hade han ett ombud på Krim. Vid årsskiftet 1708-09 lät sultanen avsätta den regerande khanen, Kaplan Gerai. Hans efterträdare blev den mera energiske Devlet Gerai, som alltifrån sin ankomst till Krim utvecklade en livlig verksamhet. Enligt diplomatrapporterna från Konstantinopel har han vid upprepade tillfällen under våren

¹ Jfr ovan s. 143 f.

² Jfr Stille, s. 174.

1709 sökt förmå turkarna till aktivt uppträdande mot Ryssland. Rustningar kom också tidigt i gång.

Det fanns därför vissa förutsättningar för samverkan, när Karl XII i mars 1709 sökte få undsättning av tatarerna. Den 20 mars sändes genom förmedling av zaporogerna brev till khanen. Den 31 mars vände man sig i samma ärende till Konstantinopel via seraskieren i Bender. I båda fallen har även Mazepa gjort påtryckningar.

De förhoppningar man gjorde sig på svenskt håll får ett expressivt uttryck i Hermelins ord: »Vi stå nu rätt vid den vägen, som Tarterne pläga gå åt Muskou. De töra nu komma med oss i följe». Under de följande månaderna lät också det svenska fältkansliet gång efter annan meddela, att tatarerna var på marsch.

Vägen till Moskva skulle dock aldrig beträdas av vare sig svenskar eller tatarer. I mitten av maj anlände visserligen deputerade från khanen och meddelade att en beskickning var på väg. Men denna kom inte. Läget hade i grund förändrats.

I februari 1709 hade tsar Peter begivit sig till Voronezj och senare till Azov. Stora flottrustningar inleddes. Oroad härav skickade storvesiren i slutet av april ett sändebud till tsaren. De förhandlingar som sedan vidtog, ledde i mitten av maj till uppgörelse: sultanen lovade att obrottsligt hålla freden och att förbjuda khanen att bistå tsarens fiender. En skrivelse från storvesiren underrättade denne härom. Den utgjorde samtidigt ett avslag på den anhållan från svenskt håll, som khanen hade förmedlat.

Efter dessa försäkringar inställde tsar Peter sina flottrustningar och begav sig den 28 maj till krigsskådeplatsen vid Poltava. Därmed var faran över för Turkiets del. Ungefär samtidigt nåddes man emellertid av rykten om en svensk-rysk fred. Därmed skulle Turkiet ställas ensamt mot ett segrande Ryssland.

Mot denna bakgrund — förmodligen också mot bakgrunden av fortsatta påtryckningar från tatarerna — har man att se det besked, som efter långt dröjsmål gavs på den

andra svenska framställningen, den som hade förmedlats av seraskieren av Bender. Svaret kan skalas ut ur ett i Rasjids krönika återgivet brev från storvesiren, där fört till en annan tidpunkt. Man erkände konungen av Sverige som Turkiets vän och ville mottaga hans sändebud. Någon undsättning från tatarerna kunde inte komma i fråga, förrän en traktat slutits mellan Sverige och Turkiet. Sverige skulle härvid förbinda sig att ej sluta separاتفred mot Ryssland. Denna traktat borde ingås snarast möjligt; seraskieren fick order att söka åstadkomma ett snabbt avgörande. Det var nu inte längre fråga om neutralitet. Turkiet hade lämnat sin avvaktande hållning och gjorde direkta inviter till Karl XII.

På detta besked hade man länge väntat i det svenska högkvarteret. Den 22 juni inträffade där en budbärare från seraskieren, som dock hade avfärdats innan denne fått storvesirens brev. Någon tid dessförinnan hade man sänt ännu en beskickning till seraskieren med ett brev, som föranledde honom att rikta en ny förfrågan till Konstantinopel. Detta brev säger han sig ha fått ungefär samtidigt med att han äntligen kunde meddela svaret på den första svenska framställningen. Det skedde i en skrivelse av den 22 juni, där han kraftigt underströk vikten av att Karl XII snarast möjligt skickade ett sändebud till Konstantinopel. Skrivelsen nådde dock inte fram förrän efter slaget vid Poltava. Då var ånyo läget i grund förändrat.

Så långt är rekonstruktionen grundad på säkra eller någorlunda säkra källor, brev och uppgifter om brev och budsändningar. I detta förlopp skall vi insätta de svenska källornas uppgifter om de meddelanden, som ingick den 22 juni.

Uppgifterna har granskats i det föregående. De härrör alla från det svenska fältkansliet. Vi kan konstatera, att man hemlighållit det budskap Sandul medförde från seraskieren i Bender. Man har även försökt tillrättalägga nyheterna från Polen därhän, att Stanislaus skulle befinna sig i framryckning med en svensk-polsk armé. Man har vidare släppt ut vissa uppgifter om vad khanen hade meddelat: Tatarernas

redan anträdde marsch hade inhiberats, sedan de fått veta, att Karl XII slutit fred med tsaren. Nu stod de emellertid beredda till avtåg och väntades komma med 40.000 man.

Dessa uppgifter hade ett betydande propagandistiskt värde. De förklarade varför tatarerna inte hade kommit trots alla tidigare meddelanden från fältkansliet om att de skulle vara på marsch. Samtidigt gav de förhoppning om snar undsättning. Detta och det sammanhang, i vilket uppgifterna framkommer, gör dem i och för sig misstänkta. Vad mera är, de säger ingenting om den verkliga orsaken till att tatarerna aldrig kom.

I mitten av maj hade tatar khanen fått en bestämd order från Konstantinopel att hålla sig stilla. I sitt samtal med Lagerberg följande år återopade han denna order som orsak till att han måst inställa sin planerade marsch till Poltava. Har han verkligen i sitt brev till Piper försökt vilseleda svenskarna i denna punkt? En källa, som hittills inte indragits i diskussionen, ger möjlighet att avgöra saken.

Sedan Karl XII efter flykten från Perevolotjna anlant till Otjakov vid Svarta havet, avsändes Klinckowström med en skrivelse till khanen, daterad den 11 juli 1709. Den utställdes av von Müllern och skulle utgöra svar på khanens brev till den vid Poltava tillfångatagne Piper¹. Hos Nordberg möter i detta sammanhang ett referat av khanens brev².

Khanen hade berättat, »att strax som han fått kunskap om konungens ingång i Ukrain, och huru ryssarne gått hela tiden allt stadigt undan, hade han ej allenast för sin del tyckt det vara den bästa lägenhet som kunde önskas, att med sina tatarer stöta till och falla på ryssarna, helst efter kosackerne tagit samma tillfälle i akt, att entlediga sig ifrån det ryska regementet, utan han hade ock anmält sina tankar vid Ottomanska Porten, där åtskillige av de förnämre honom bifallit, såsom i en sak, vilken Sulten ingalunda borde låta gå sig utur händren; Och behövdes intet oppbåd att samla en stor armé av turkar, utan kunde vara nog, om några regement, som

¹ Skrivelsen i von Müllerns koncept, Kanslitjänstemäns koncept och mottagna handlingar, RA.

² Nordberg 2, s. 7 f.

voro närmast, blevo därtill commenderade; Men Sultan själv hade, uppå Storvesirens och Muftis föreställning, varit alldeles däremot, under föregivande, att så länge Czaren icke ofredade Porten på något sätt, borde man obrottsligen hålla den Carlowitzka freden. Däruppå hade Chan låtit sig förmärka, att om Sultan behagade tillstådja, ville han ensam gå åstad med sitt folk; Han med den svenska makten och kosackerne skulle göra fyllest, att skilja ryssarna vid Ukrain; Men Sultan hade ändå ej velat giva sitt samtycke».

De uppgifter, som khanen här lämnar, avviker helt från de meddelanden som utsläppts från det svenska fältkansliet. Däremot passar de väl in i det läge, som verkligen förelåg: storvesiren och müftin hade avrått sultanen från att bryta freden med Ryssland, khanen hade därför inte lyckats få tillstånd att gå i fält. Brevet har säkerligen också haft denna lydelse¹. Även beskedet från tatarerna har varit av negativ art.

Inom den svenska krigsledningen har man alltså varit fullt på det klara med, att någon undsättning icke var att vänta. Man har dock sökt göra det bästa av situationen. Hela våren 1709 hade man förkunnat att tatarerna snart skulle komma. På samma tema fortsatte man nu: det hette att 40.000 man tatarer inom kort skulle anlända. Uppgifterna vann tilltro både inom armén, där tillförsikten ökades, och hos de utländska observatörerna, Siltmann och Jefferyes. Ej nog härmed. Genom överlöpare sökte man bibringa ryssarna den uppfattningen, att förstärkningar var på väg från Stanislaus och tatarerna. Meningen var att härigenom förmå dem lämna sina forskansningar och gå till öppet fältslag.

I det ryska fältlägret var man dock bättre underrättad. Man visste, att Stanislaus var långt avlägsen². Vad man

¹ Om Nordberg haft tillgång till själva brevet eller utnyttjat det i andra hand, kan inte avgöras. I von Müllerns svarsbrev, som Nordberg likaledes refererar, möter inga uppgifter om innehållet i khanens brev. Säkert är emellertid, att Nordberg för den ryska fälttågstiden haft tillgång till nu förlorat material. Han återger sålunda, som den ende, innehållet i Pipers brev till tatararkhanen av den 20 mars och har även kunskap om andra handlingar med liknande proveniens, t. ex. det avtal Karl XII i mars slöt med zaporogerna.

² Jfr de uppgifter som anföres i Generalstaben 3, s. 772, not 4.

trodde om turkarna framgår av ett brev, som tsar Peter den 27 juni, dagen före Poltavaslaget, skrev till sultanen. Han klargjorde sin önskan att stadfästa fredsfördraget i enlighet med de avsikter han redan hade deklarerat i Voronezj och Azov. Men han ställde också ett krav: sultanen skulle till den ryska kyrkan överlämna kyrkorna i de heliga orterna, som nu var i händerna på romersk-katolska munkar. När tsaren skrev detta brev har han tydligen känt sig säker för turkarna¹. Hans trupper kunde lugnt förbli i sina ställningar.

För Karl XII återstod då intet annat än att själv gå till angrepp. Beslutet ledde den 28 juni till nederlaget vid Poltava.

¹ Brevet tryckt av Kurat, Översättningen, s. 85 f. Kurats egen tolkning är rakt motsatt den som här givits; han tar brevet som ett uttryck för tsar Peters iver att i sitt kritiska läge få freden med Turkiet stadfäst, *ibid.*, s. 86 f.

Sven A. Nilsson.